

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS XXXVIII.**

SZÁNTÓ IMRE

**A VÉGVÁRI RENDSZER KIÉPÍTÉSE
MAGYARORSZÁGON**

**SZEGED
1971**

Szerkesztette
SZÁNTÓ IMRE

Redegit
IMRE SZÁNTÓ

A kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.
A kézirat nyomdába érkezett 1970. V. hó. Megjelenés 1971. III. hó. Példányszám 400. Terjedelem
3,87 A/5 ív. Készült linószedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55
szabványok szerint.

70-2821 — Szegedi Nyomda

A török hódító háborúk és az idegen uralom nagy veszélyt jelentettek Magyarországnak népeinek további fejlődésére. „Egy kezdetlegesebb nép hódítása — írja Engels — magától értetődően mindig megzavarja a gazdasági fejlődést és elpusztít számos termelőerőt”.¹ A török feudális deszpótizmus „a haladás szempontjából negatívabb erőt képviselt, mint a rendi feudális állam vagy a centralizált feudális monarchia bármely európai változata.”²

A fegyverszünet vagy a béke sem jelentett igazán békeállapotot a törökkel. A béke valóban csak arra szorítkozott, hogy a szultán nem indított nagy hadjáratot Magyarország ellen. A hadviselő felek nem jártak ágyúkkal és várakat nem ostromoltak. De a kisebb küzdelmek, a szandzsákbégek és a török várparancsnokok foglalásai, rablásai, erőszakoskodásai a béke dacára soha nem szüneteltek.³ A török végvárakban nemcsak hűbéres szpáhik és janicsárok szolgáltak, hanem fizetetlen (irreguláris) marta-lóc katonaság is. Ennek pedig zsákmányolnia kellett, hogy éhen ne haljon. „Jaj annak az országnak — írja Szinán császár —, melyet ezek kirabolnak és feldúlnak! Mikor ezeknek engedély adatik, ezek is meg szoktak jelenni s mindent, amit el tudnak vinni, elvisznek, amit pedig nem bírnak elvinni és elrabolni, fölégetik, úgy hogy ha utánok gyaur vagy műszülmán megy azon helyekre, ahol ők jártak, még mustár magot sem fog találni. Úgy égetnek, gyújtogatnak, hogy még az utak is nyomtalanul eltűnnek azon helyeken, amerre mentek”.⁴ A török hódoltság mint valami ék hasított az ország testébe és a megmaradt területek életét a folytonos rablások mellett elkésérette a félelem, hogy a török a szétszakított ország egészére ráteszi kezét.

Falvak kirablása, felégetése, az arra alkalmas emberek rabszolgavásárra hurcolása napirenden volt. A török állam lényegéhez hozzátartozott a folytonos rablás, új és új területek kifosztására irányuló törekvés.⁵ A török az adószedés alkalmából még a hódoltsági falvakban is véres nyársat hordoztatott, amivel jelezni akarta, hogy milyen sors vár a nemfizetőkre.⁶ Hegyesd uráról, Pajazit vajdáról jegyezték fel, hogy több mint húsz embernek a fülét vasszögekkel fába szögeztette s egész nap úgy tartotta a szerencsétleneket.⁷ De a szörnyű kínzatás vagy a falvak felégetése sem volt annyira ijesztő a jobbágy számára, mint az a gondolat, hogy magát, feleségét és gyermekeit mint a barmot hajtja a török a rabszolgapiacra. A hadjáratok után kivonuló seregekkel a rabságba hurcoltak ezrei lépték át az ország déli határát.⁸ A rabszolga értékes volta teszi érthetővé, miért nem szűnt meg soha — még a béke évtizedeiben sem — a magyar végvárak között és a mögötte levő területekről emberek elhajtása, gyermekek eltolvajlása.

Éppen ezért a török olyan halálos ellenségnek számított, akivel — Fráter György szerint — „semmi béke sem lehetséges”, „ki már nemcsak meghódolásunkat kívánja, mint előbb, hanem életünk ellen is acsarkodik”.⁹ A török olyan ellenségnek számított, „aki előtt ki nem térhetünk, hanem vele örökös harcban és háborúban kell lennünk”.¹⁰ Tragikus éleséggel vetődött fel a kérdés: vajon a magyar nép szembe tud-e szállni a mindent elsöprő török áradattal, vagy a balkáni népek sorsára jut. A török terjeszkedés és pusztítás megállítása sürgető feladattá vált nemcsak a megsemmisülés szélén álló Magyarország, hanem a veszélyeztetett szomszédos országok számára is.¹¹

A Mohács utáni évtizedek bebizonyították, hogy I. Ferdinánd a törököt egykönnyen nem tudja kiverni az országból, de arra rákényszerül, hogy kísérletet tegyen a török terjeszkedés feltartóztatására. A Habsburg birodalom azonban — más irányú kötelezettségei miatt — lemondott a török hódítók visszaszorításáról. Magyarország szempontjából ez a hadiállapot állandósulását jelentette. A centralizált államszervezet bukása után a rendi anarchiába süllyedő Magyarország védelmi képességét a végvári rendszer gazdasági és társadalmi szervezete tudta csak legalább olyan szinten tartani, amely megakadályozta a törökkel szemben az ország teljes megsemmisítését.¹²

A törökkel szemben állandó, soha nem pihenő védelemre volt szükség. Ez a védelem magyar részről Mohács után megkésett. A Budavár elfoglalását követő időszakban a legtöbb vár hatékonyabb ellenállás nélkül aránylag ép állapotban került a török kezére. Ilymódon a tegnap még magyar várak az ő területének védelmi vonalába illeszkedtek be. A régi várak mellé, amelyek közül több kisebb közigazgatási egységek, náhiék főhelye lett, új palánkokat és kastélyokat is emeltek. „Az törökök — írja Choron János Nádasdy Tamás nádorhoz 1562-ben — Hegyesdhez palánkot építenek, de azt nem fonják, hanem úgy állítják az palánkot, hogy egymást (éri?) az fa, azt bekötik által az kúfalon”.¹³ A török végvárak vonala ritkább volt, viszont a fontosabb pontokon nagyobb számú őrség tartózkodott.¹⁴ A török végvárak erős helyőrségei, továbbá a boszniai és szerbiai bégek csapatai állandóan dúlták a magyar határvidékeket. Ahol ugyanis valamelyik magyar véghely oltalmára 500 emberre lett volna szükség, ott alig 200 katonát találunk.¹⁵

Az uralkodó osztály nem gondolt a komoly védelemre, mert vagy legyőzhetetlennek tartotta a törököt, vagy pedig arra számított, hogy úgyszem szállja meg tartósan az országot. Az elpusztult dunai védelmi vonal helyébe új várvédelmi rendszer kiépítésére lett volna szükség. A török — kihasználva azt a formális függő viszonyt, melybe Szapolyai János király és utána I. Ferdinánd békekérésük által jutottak — igyekezett megakadályozni a magyar vonalak kiépítését. Így nem történt semmi a már elvesztett aldunai és szerémségi várrendszer pótlására. Mire Buda hirtelen elfoglalásának hírére felriadt a főnemesség, a török már váraiból portyázta be a még meg nem szállt területeket. A régi belső várak: Babocsa, Siklós, Kalocsa, Temesvár — végvárrakká váltak, s a déli lakosság védelmük alá húzódott fel. Mintegy húsz esztendő késedelme okozta, hogy a török hódítás északi határa nem maradt meg a Kanizsa — Szigetvár — Pécs — Kalocsa — Szeged vonalán, hanem a szerémségi és aldunai vonaltól egyetlen lendülettel Győr — Esztergom — Eger — Szolnok vonalához került. En-

nélfogva az ellenség megállítására az ország belsejében kellett új védelmi vonalat kiépíteni.¹⁶

Az új török várvonal a magyarságot egészen új feladatok elé állította. A tapasztalat azt bizonyította, hogy a török támadásaival szemben a várak viszonylag kisszámú katonasággal is védelmet nyújtanak. A kor hadművészeti színvonala következtében a várak többszörös erejű támadást is fel tudtak fogni, illetve tartóztatni. Egyrészt azért, mert a védelem eszközei sokkal erősebbek voltak, mint a támadásé, másrészt mert a támadó az ostromot az akkori utánpótlási és egészségügyi viszonyok miatt a két-három nyári hónapnál tovább nem tudta folytatni.¹⁷ A XVI—XVII. században az ostromló hátrányban volt a védővel szemben. A rendszeres ostrom nagyon hosszadalmas és — szívós ellnállás esetén — sok ember életét igénylő vállalkozás volt. Ezért a támadó arra törekedett, hogy lehetőleg meglepetésszerűen foglalja el a várat. Az egyik módszer az volt, hogy árulókra igyekezett szert tenni, a másik pedig, hogy a várat szorosan körülvárta és a védőket kiéheztette. Ha sem az egyik, sem a másik eljárás nem vezetett sikerre, akkor rendszeres ostromot indított a vár ellen.¹⁸ A bécsi haditanács 1577-ben világosan a király elé tárta, hogy „a várrendszer az egyetlen eszköz, mely által Felséged az ellenség erejét és előnyomulását feltartóztatni képes, és amely mögött országai és népei biztonságban lehetnek”¹⁹

Mi volt a végvárak szerepe a védelemben?

A török birodalom súlypontja, hadműveleti alapja Kis-Ázsiában volt. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a török állam hadierejét nem vethette váratlanul harcba. Így a végeket csupán a határon levő csapatok veszélyeztették portyázásaikkal. Ezenfelül Konstantinápoly megszűnése lényegesen korlátozta a hadjáratok időtartamát. A török hadvezetés legnagyobb ellensége az idő volt. A szultáni hadjáratot még az előző évben meghirdették. A roppant birodalom minden részéből megindultak Drinápoly alá a gyülekező hadak. Végül az óriási hadigépezet megindult mint kényelmesen alágördülő lavina, hogy maga alá temesse ellenfeleit. A török sereg hónapokig tartó út után érkezett Magyarország földjére. Szulejmán hadjárataiban az út Konstantinápolytól Belgrádig mintegy két hónapig tartott, s innen Eszékig mintegy három hétig.

A szultán az áradások elvonulása után április utolsó vagy május első napjainkban szokott indulni, s június végén vagy július elején érkezett Belgrádba. Így a hadműveleteket a magyarországi hadszíntéren általában csak júliusban kezdhette meg.²⁰ A hadakozás ideje csak a nyári időnyire korlátozódott. A törökök mint déli emberek nem is bírták a hideget; október végén, pontosan Kászim napja (október 26.) után téli szállásra vonultak. Évről évre pedig nem tudott a szultán nagy seregeket Magyarországra küldeni; a birodalom erőit időnként évekre lekötötték a perzsák ellen viselt hadjáratok. Rieber János kassai kapitány szerint a töröknek azzal lehet a legjobban ártani, hogy hadaikat várak övével lehetőleg sokáig feltartóztatjuk és kifárasztjuk.²¹

Minden hét, minden nap tehát a Magyarország ellen támadó török hadsereg feltartóztatásában jelentős területeket mentett meg a pusztulástól. Az ostromlott várak erőfeszítése — még ha el is estek — nem volt hiábavaló, mert más várakat és területeket mentettek meg.²² A nagyobb seregekkel kivonuló török csak azt mondhatta tényleg a magának, amit

elfoglalt várakkal szerzett meg.²³ A magyarországi határvédelem valójában arra volt berendezkedve, hogy az állandóan hazánkban tartózkodó török várórségek betöréseit kivédje. Nagyobb török hadseregek támadásának elhárításához külön mezei hadseregre volt szükség.²⁴

Abban a nagy átalakulásban, amit a magyar hadszervezetben és a harcmódban a török háborúk teremtettek, a régi magyar várak szervezete is teljesen megváltozott. Az ország belsejében található apró magánvárak a tűzérés fejlődésével általában használhatatlanná, elavultakká váltak az új török védelmi vonal ellenében, mert nagyobb számú hadinép — különösen lovasság — befogadására és tartására szüknek bizonyultak.²⁵ Ezért a király és a rendek többször kimondották az ország belsejében levő haszontalan magánvárak leromboltatását. A kamara 1558-ban királyi biztostként kiküldte Pesti Bornemissza Ferencet, aki részletesen beszámolt Tihany állapotáról: „... jobbnak és hasznosabbnak vélné — jelenti —, ha őfelsége Tihany várát egészen a földig lerontaná, mert e hely kicsiny, csak kevés embert fogadhat be, s őfelségének vajmi keveset vagy éppen semmit sem használhat, mivel nyolc-tíz mérföldnyire a vártól minden föld a töröknek hódol, s a kapitány kevés népével nem merészelhet gátat vetni az ellenség portyázásának és támadásainak, úgyhogy a török szabadon járhat-kelhet Tihany körül.”²⁶

A legfontosabb támpontokat eleinte magánbirtokosok építették ki hátraváraknak, mint például Nádasdy Tamás Kanizsát, Török Bálint Szigetvárt és Pápát, Bebek Ferenc Füleket, Patócsy Ferenc Gyulát, Perényi Péter Egert, a kisebb dunántúli várak közül Devecsert a Choron-, Keszthelyt, Tátikát a Gersei Pethő-, Csobáncot a Gyulaffy-, Szentgrótot a Hagymássy-család stb.²⁷ A Nádasdyak, a Török Bálintok, a Báthoriak, a Perényiek és a Bebekék egész sor kisebb-nagyobb váraknak az őrségét maguk tartották és fizették.²⁸ A földesúri magánkatonaság alapja a familiáris-szervitóri intézmény volt. A királyi őrség mellett a Gersei Pethők is tartottak katonaságot Keszthelyen és a kapitány címet ők viselték.²⁹ Pethő János írja 1553-ban Nádasdy Tamás nádorhoz: „... őfelsége tenne valami fizetést oda (ti. Keszthelyre — Sz. I.), mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon és az atyafiak is immár semmi gongyát nem viselik, hanem mostan is tulajdon az én magam köccségével tartok népet benne”.³⁰ Bármennyire is önző szempontok vezettek egy-egy főúri családot, mindegyiket a török terjeszkedés súlyos gondja gyötörte.³¹ S amikor a nagybirtokos magát és tulajdonát védelmezte, az ország egy darabját oltalmazta.³²

A török hódoltság állandó terjedése mind a nemesség, mind pedig a Habsburg uralkodóház számára létkérdéssé tette a török előnyomulás megállítását. Az 1540-es évtized folyamán és az 50-es évek elején viszonylag gyorsan létrejött a végvár vonal és hosszú állóharcra rendezkedett be. A várépítkezéshez a legolcsóbban beszerezhető föld- és faanyagot használták.³³ A magyar palánk fakerítésből és földtömésből állott. A palánkot rendszeresen háromféle erősségekben készítették. Leggyengébb volt a hegyes, vékony, egymás mellé állított karókból készült úgynevezett „latorkert”, mely elsősorban a rablók távoltartását szolgálta. Közepes erősségű volt a duplasor gerendákból álló, fűzfavesszővel összetartott és levert palánk. Két sorban fákat ástak földbe, az oszlopokat rőzsével megfonták, a két sor közötti távolságot pedig kitöltötték agyaggal. Ezután a fonást mindkét

oldalán megtapasztották és a tetejét zsindellyel vagy szalmával befedték. Legerősebb volt az úgynevezett „rött palánk”, amelyet rendszeren bástyák készítésénél alkalmaztak. Ennél nem fűzfavessző fonta át az oszlopokat; a földbe vert vastag cölöpöket vaskapcsok kötötték össze. Kívülről ez a palánk kőfalnak látszott. A fa azonban hamar elkorhadt; a palánk folyton javítására szorult.

A vár tulajdonképpeni magja a legbelső védőöv, már rendszerint valódi kőépület volt. Kolostorok, ha szilárdabb anyagból épültek, templomok, ha kőkerítéssel voltak ellátva, csakhamar belekerültek a védelmi szervezetbe.³⁴ Gyakran egy-egy régi templom vagy kastély maradványai szolgáltatták az alapot. Egerben például a XV. században épített hatalmas székesegyház falait használták fel az erődítés alapjául.³⁵ Fonyód (Somogy megye) templomának bővítése és végházzá alakítása Magyar Bálint, kora egyik leghíresebb törökverő vitézének nevéhez fűződik.³⁶ Keszthelyen a megerősített ferences kolostor és templom szolgált végvár gyanánt. Az összes ajtót, ablakot berakták, majd hatalmas gerendákból palánkot „röttak” a templom köré.³⁷

Ezt az úgynevezett palánkerődítést gyorsan el tudták készíteni. Martonfalvy Imre, Török Bálintné hűséges íródeákja jegyzi fel Páparól: „... az várost kezdém először építeni, honnét az várat óltalmazták; az várost kissebben szakasztám, palánkját fölállatám, fonatám és sároztatám gyorsasággal, azután az árokját is megásatám, csak ez kevés maroknyi néppel, minden külső segítség nélkül, kin sokan csodálkoztanak, hogy ilyen hamar véghöz vihetném”.³⁸ A munka szervezése a megyékre hárult, ezek kötelessége volt a szükséges robotmunka, építőanyag és fuvar előteremtése. Az ilyen várak alig kerültek valamibe, hiszen a gerendákat, vesszőt ingyen kapták, s ingyen kellett a jobbágnak is vármunkára mennie.

A várak építésének és fenntartásának legfőbb eszköze a jobbágyság ingyenmunkája (gratuitus labor) volt. A jobbágyok hordták a földet, égették a meszet, kovácsolták a kapcsokat, szögeket, döngölték a földtöméseket, agyagtapasszal vonták be — a meggyulás ellen — a külső falborítékot, s folyamatosan gondoskodtak a várfalak javításáról és a farészek kicseréléséről. Ez a munka valóságos várépítő réteget fejlesztett ki. Az egyik vidék árokásó jobbágyokat, a másik a tapasztáshoz, a harmadik pedig a vesszőfonáshoz érő embereket adott. Ennek az úgynevezett „ingyen munká”-nak a mennyisége eleinte évi hat nap volt, de 1567-től évi 12 napra emelkedett.³⁹

Az országgyűlések pontosan megszabták, hogy melyik terület népe melyik vár erősítésén dolgozik. Így 1556-ban Zala megye Szentgrót, Kanizsa, Csurgó, Berzence és Vízvárhoz, az óbudai és székesfehérvári prépostság Sümeg és Kiskomárom várához, Sopron és Veszprém megyék Pápa, Pozsony, Győr és Moson megyék az esztergomi, surányi és nyitrai várakhoz, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Bars és Hont megyék mindannyian Léva, a felső részbeliek és a Tisza-mellékiek Eger, a tiszántúliak pedig Várad és Gyula várához tartoztak közmunkával.⁴⁰

Ez az ingyen munka nagyon terhes volt a jobbágyságnak. A megyék és a községek fájdalommal és kétségbeeséssel panaszkodtak az ingyen munka elviselhetetlen terhe miatt. „... Vélem, hogy réam panaszok fognak esni uramnak ő nagyságának, kegyelmednek is a nemes uraimtól, jobbágyok felől — írja Mezőlaky Ferenc a zalavári vár állapotáról —

mert senkiét meg nem kímélhetem a palánk csinálásra; itt a körülvaló falukat mind reá üzentem; ha atyámé volna is, ebből senkinek sem kedvezhetek, mert a vártartománnyal későn végezném a palánk csinálását”.⁴¹ Hiába szabályozta a törvényhozás az ingyenmunkát, szükség esetén mind a két fél — magyar és török — fegyverrel hajtotta a népet a munkára. „Eleget sirunk-rivunk — panaszkodott a szegénység —, eleget könyörögünk, de annál inkább öregbedik az iga”.⁴²

A jobbágyság adta az építőanyagot, ő végezte ingyen az építkezések nagy részét, ezenkívül adózott a vár fenntartására és természetbeni szolgáltatásaival is nagy segítségére volt a végvári rendszernek. De a vár őrzéséből és védelméből is kivette részét.⁴³

Takáts Sándor a palánképítkezést magyar építési módnak tartja. Az ilyen várépítkezési mód azonban Kelet-Európában több helyen is elterjedt. Az idegenek azért nevezték ezt az építési módot magyarnak, mert nálunk az állandó török harcokban általánosan alkalmazták.⁴⁴ Ilyen palánkká építették ki Szigetvárt, Gyulát, sőt Eger vár falait is a nagy ostrom előtt tölgykorókból és vesszőfonásból készítették.⁴⁵ Kanizsának is sövényépítéssel készült és földdel töltött bástyái voltak; minden része fából és földből készült. Ugyanúgy palánképítmények voltak a körülötte levő kastélyok, vigyázó házak és görék is.⁴⁶

A palánk kitűnően megfelelt feladatának. Eger várának palánkjáról állítják, hogy leginkább ez védte meg a várat az 1552. évi ostrom idején. Szigetvár is ennek köszönhette, hogy 1556-ban diadalmasan került ki a török ostromból.⁴⁷ A golyó a földtöltésbe behatolva benne maradt anélkül, hogy a palánkot oly könnyen meg tudta volna rongálni, mint a törékeny követ. Legnagyobb ellensége a tűz volt. Ha az ellenség ágyúival rézsút lövette a palánkfalat és leverte róla a külső sártapaszt, könnyen felgyújtotta a falak faanyagát.⁴⁸

Először a nagyobb várakat erősítették meg, de sor került a kisebb várak, várkastélyok, udvarházak, egyedülálló tornyok és templomerődök megerősítésére is. Veszprém eleste (1552. jun. 1.) után a bécsi udvar igyekezett sürgősen megerősíteni a Balatontól a Dunáig terjedő védelmi vonalat. Ennek fő várai: Pápa, Palota és Győr voltak.⁴⁹ De a kisebb várakról (Vasvár, Levéld, Csesznek, Nagyvázsony, Devecser, Ugod stb.) sem feledkeztek meg. A Balaton északi partján található kis váracskákat is Veszprém eleste után kezdték erősíteni, korszerűsíteni. Erre utal Magyar Bálint kapitánynak 1552. augusztus 29-én kelt levele Nádasdy Tamáshoz, amelyben tudatja, hogy a Somogy megyei Marcali igen félelmes hely, mivel Veszprémtől csak öt mérföldnyire van, a nép mind meghódolt a töröknek és sehol semmi erősség nincsen, ahova szükség idején meghúzódnának.⁵⁰ A keszthelyi ferences templom és rendház várrá való átalakítása is az 1550-es évek elején először csak „hevenyészve” történt. Gersei Pethő János „a császár akarattjából és parancsolattjából” befalaztatta a felesleges ablakokat, megerősítette a romló falakat, s a jobbágyokkal elkészítette a vár gerenda-palánkját is.⁵¹

A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen ezek főként XIII—XIV. századi kis hegyi erődök. A védelmi rendszernek Balaton környéki szakaszán e kisebb erődök sorsa egy távolabbi nagyobb vár — Győr, Pápa, Veszprém, Kanizsa — sorsához volt kötve. E várak erődítése megszakítás nélkül folyt az 1550-es években. Gersei Pethő János a

keszthelyi ferences kolostort és templomot, Gyulaffy László Csobáncot, Kövess András veszprémi püspök Sumeget, Takaró Mihály kapitány Tihanyt erősítette.⁵² Ezekben a várakban a kevésszámú őrség parancsnoka többnyire a vár tulajdonosa lett, vagy a nagybirtokos nevezett ki parancsnokot az őrség élére. Az őrséget részben vagy teljesen a király fizette.

Ahol egykor nem volt külső és belső vár, mint pl. Egerben, ott a palánk megépítésével létrejött a külső vár. A külső palánk távoltartotta az ostromló hadat, s megnehezítette a kővár lövetését. A török háborúk konzerválták a kétsejtű városépítést; a belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk (pl. a Dunántúlon Pápán, Kanizsán, Lentin, Szentgróton, Egerszegen, Keszthelyen, Veszprémben), amelyet ostrom idején zsákmányul dobtak az ellenségnek. E városokban megkülönböztettek fegyverrel szolgáló „hóståtiakat” (katonaváros) és úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (polgárváros).⁵³ Mivel a török többször fente a fogát Szentgrótra, a vár alját, a suburbiumot (hostátot) is beillesztették a vár erődrendszerébe. A vár ugyanis nagyobb tömeg befogadására lakásul sem volt elég tág. Ezért a hostátot vizes árokkal, széles földsánccal, palánkkal kellett körülvenni és kapukkal is ellátni. Így a törökkori Szentgrót három részre tagolódott: a vár, a hostát, (mely külső vagy elővárnak is nevezhető; itt lakott a katonaság túlnyomó többsége), s végül a nyílt, megerősítetlen város.⁵⁴

Vitás területeken egy-egy elhagyott templomból vagy toronyból hirtelen kastélyt építettek, az épületet palánkkal vették körül s bele őrséget helyeztek.⁵⁵ Nem egyszer katonai fedezet biztosította a folyamatos építést, mint pl. Szolnokon 1550-ben, a szinte minden nap várható török támadás ellen.⁵⁶ Ez volt az úgynevezett „hevenyészett erődítések korszaka”, a „szükségépítkezés kora” (1541—1556). Így lassan bár, de kiépült a török rablóportyák támaszpontjaival szemben álló magyar végvárrendszer.⁵⁷ Tinódi Sebestyén keserűen jegyezte meg: régen egy kapuja volt az országnak — Belgrád — és arra sem vigyáztak, most aztán százfelől is nyitva áll.⁵⁸ Acsády Ignác szerint a törvények a XVI. században 114 várról tesznek említést, de valószínű, hogy ennél is több volt.⁵⁹ Szekfű Gyula mintegy 140-re becsüli az adriai tengerparttól Kállóig húzódó várak számát.⁶⁰ Az 1000—1200 km-re tehető magyarországi védelmi vonal minden hét km-es szakaszára jutott egy-egy vár. A végvárrendszer létrehozásával a Habsburg uralom alá került országrészben a várharc lett a legáltalánosabb harcmód.

A löfegyverek, főleg az ágyúk elterjedése a XV., de főleg a XVI. században alapvetően megváltoztatta a várépítés addigi rendszerét. Egyrészt korszerűsíteni kellett a várakat, hogy a tüzérségi tűzben is helytálljanak. A magas építésű vékony falak és tornyok nem tudtak ellenállni az ágyúk tüzeinek. Ugyanakkor pedig szükségük miatt nem voltak alkalmasak tüzéség befogadására. Ennek megfelelően sürgősen meg kellett változtatni a falak és bástyák alakját; tömörebbé kellett tenni őket. A lovagvárak magas tornyait legtöbb helyen lebontották, nehogy a védők fejére omoljanak. A magas falak és a különálló, süvegtetejű vártornyok helyére alacsonyabb, tömörebb, disztelen, de célszerű építmények kerültek.⁶¹ Az addig magas, vékony falak belső oldalát feltöltötték nedves döngölt földtöltéssel, hogy a várfalak koronáján az ágyúk elhelyezésére szükséges szélesebb területet nyerhessenek. Elterjedt a várfalak védelmére és az ellenség távoltartására beállított belső földmagasítás, az úgynevezett magas

ágyúállás.⁶² A védelem most már nem a magasból a mélybe irányított tűzön alapult, hanem a vízszintes síkban érvényesülő oldalazó tűzön. Az új védelem egyre inkább a terjedelmes külső védőövezettel készült erőd felé haladt. Az ellenségnek a várfal alá jutását mélyített és szélesített várárokkal is nehezítették.⁶³

Új védőművek emelése, ágyúállások létesítésére alkalmas, széles bástyák kiépítése jelentős költséget és magasfokú műszaki tudást igényelt. A főurak és főpapok ilyen nagyszabású építkezésekre nem igen vállalkoztak. Buda eleste után a rendek 1543-ban arra kérték I. Ferdinándot, hogy vegye oltalmába, hozassa rendbe a várakat és helyezzen beléjük megfelelően felszerelt őrséget, „amelynek segítségével a várakat is biztonságban meg lehessen védeni és az ellenséget is a szabad portyázástól és garázdálkodástól vissza lehessen tartani.”⁶⁴ Már az 1543. évi 7. tc. megállapítja, hogy a végvárak tulajdonosai a török állandó pusztításai miatt nincsenek abban a helyzetben, hogy váraikat megerősíthessék. Az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen a rendek újból kérték a királyt, hogy gondoskodjék a véghelyek jó karbantartásáról és rakassa meg azokat őrséggel.⁶⁵

Az egyes országrészek rendei többször összegyűltek, hogy védelmükről tanácskozzanak és intézkedéseket tegyenek. A dunántúli megyék 1547-ben elhatározták, hogy saját költségükön 400 lovast fognak tartani, mégpedig 100—100 lovast Pacádon, Csurgón, Devecsben és Pápan. E lovasok és a hidak őrzésére rendelt puskás gyalogosok ellátására minden jobbágyportára egy forint adót vetettek ki. De arról már nincs tudomásunk, hogy ezeket a végzéseket mennyiben hajtották végre.⁶⁶

Akadtak a feudális birtokos osztálynak kimagasló tagjai, mint Lósonczy István, Dobó István vagy Zrínyi Miklós, akik birtokaikat védelmezve sokat tettek egy-egy fenyegetett országrész, a „szerencsétlen és lesújtott” haza védelmében.⁶⁷ A legtöbben azonban vonakodtak pénzügyi áldozatot hozni olyan várakért, amelyekből nem származott jövedelmük.⁶⁸ Martonfalvai Imre deák írja 1544-ben: „Ugyan akort Pozsonyban az én kegyelmes asszonyom akaratjából könyergék az ő nagysága végházai segítségéről és építtetéséről, tudniillik Alsó Szigetért, Gesztesért, Ozoráért, jelösből Pápaért, hogy ő nagyságoknak az több végházak között ezekről is gondot viselnének, hogy terek miatt vesződelmet ne vallanának, mert csak magunktól elegek ezökre nem lehetönk”.⁶⁹ „Azért láttya Isten, hogy immár nem győzem — írja Gersei Pethő János 1553-ban a keszthelyi vár fenntartásáról —, hanem ő felsége fizetést nem akar belétenni, ő felsége töresse el, mert kit az hatalmas Isten eltávoztasson, ha az ellenség bele megyen, mind az egész földnek nagy veszedelmére leszen belölle”.⁷⁰ A rendi kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó nemesség az ország védelmének, a végvárak ellátásának terhére igyekezett áthárítani a királyra.⁷¹

Mindamellet, hogy a király vette át a végvárak fenntartásának gondját, szép számmal maradtak egyes földesurak kezén is várak. Ezekben a birtokos főúr tartott fenn katonaságot. De a király törekvése félre nem érhetően megmutatkozott, hogy a várterületén a magánvárakra is befolyást szerezzen. Az 1540-es években a várak még nagyrészt főúri családok kezében voltak. A magánkézben levő várakban mindenütt a régi típusú, kislétszámú familiáris katonaságot találjuk. A Balaton környéki kis várakban is ilyen „magán csapatok” szolgáltak Sümeg, Tátika, Rezi, Cso-

bánc, Tihany, Zalavár erődökben. Alig másfél évtized múltán azonban az összes fontosabb várakat a király szerezte meg magának. A hatalmas várvonal magánvárak pillérein épült ki.

A királyi végvárak sora jelentősen szaporodott az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása vagy szerződéses átvétele útján. Egert is királyi őrőség vette át Perényi Pétertől, de a püspök fenntartotta jogait. A király 1548. december 20-án a püspöki jövedelmek kezelésére és e fontos vár fenntartására nézve egyezsége lépett Oláh Miklós püspökkel. A megállapodás értelmében a beszedett jövedelemnek egyharmada a püspöké, a második harmada a püspöki lak és a vár helyreállítására, épületeinek karbantartására, a harmadik harmada pedig a várőrőség zsoldjának fizetésére szolgált.⁷² A tihanyi apátság 1539-ben szintén világi kezekbe került s jövedelmeit hadi célokra fordították. 1548 tájáig Choron András zalai főispán tartott a várban katonaságot Ferdinánd pártján az apátság jövedelméből, azután pedig királyi várkapitányok (Horváth Márk, Takaró Mihály, Gyulaffy László) parancsoltak a bencés szerzetesek egykori monostorvárában és birtokain.⁷³

A megújuló török hódító támadások a királyi Magyarország területén — a védelem hatékony megszervezése érdekében — a központi hatalom megerősödését segítették elő. I. Ferdinánd csak úgy tudta központi hatalmát kiépíteni, ha számottevő haderőre tesz szert, s az ország védelmét közvetlenül az államhatalom irányítása alá vonja. Ugyanakkor véget kellett vetnie a főurak egyéni fegyveres hatalmának, be kellett hatolnia a főúri hatalom bástyaiba, a várakba. Az 1547. évi országgyűlés elhatározta, hogy azokat a kastélyokat és erősségeket, melyeket a király belegyezése nélkül mostanában építettek, s amelyekből legtöbbször rabolni szoktak, a régebbi intézkedések értelmében egészen el kell pusztítani. Az 1548. évi országgyűlés pedig kimondta, hogy a szükségtelennek látszó várakat a király rontassa le.⁷⁴ Egyes erősségek úgy kerültek a király kezére, hogy hadat küldött a rabló, fosztogató urakra és váraikat elfoglalta. Így vette be gróf Salm Miklós 1549-ben a hírhedt Balassa Menyhért lévai rablófészket, valamint Bazsó Mátyás várait, Csábrágot és Murányt.⁷⁵ Az uralkodó és az uralkodó osztály együttes akaratából alakult ki tehát az a felfogás, hogy a török elleni védekezés ügye a központi államhatalom feladata.⁷⁶

Teljes rendszerességgel 1556 óta indult meg a várépítkezés, amióta I. Ferdinánd annak gondját az akkor alapított bécsi haditanácsra bízta. Ez a palánképítés helyett legalább a nagyobb várakat próbálta átépíteni. Az új építkezést nálunk is, mint egész Közép-Európában, olasz hadimérnökök és kőművesek végezték. Legelső modern olasz várunk Győr volt, utána Komáromot, Esztergomot, majd Egert építették át. A magyarországi végvárvonal a horvát és a szlovén határvédelem folytatásaként a Dunántúlon a Balatonra, és a Vértesre támaszkodott, Győrtől a sík területek peremén haladt kelet felé. Fontosabb oszlopai voltak: Kanizsa — Veszprém — Pápa — Palota — Tata — Komárom és Győr. Innen félkörívben (Érsekújvár — Eger — Szendrő — Kassa — Tokaj — Kálló) húzódott kelet felé Szatmárig, majd a Rézseken (Partium) végigmenve biztosította Erdély bejáratait.⁷⁷

A védelmi vonal nemcsak apróbb-nagyobb várak, végházak láncolata volt, hanem egész rendszer: a megerősített helyek több egymás mögötti sora. Az 1559-iki országgyűlés legfontosabb várainknak tartotta — me-

lyektől az ország fennmaradása függött —, Szigetvárt, Pápát, Győrt, Lé-
vát, Zólyomot, Egert és Kassát.⁷⁸ Ezekre a várakra nem annyira építésmód-
juk jellemző, mint inkább a végvári szervezet. Egy-egy nagyobb várhoz
több kisebb vár (kastély, vigyázó ház) tartozott, amelyek a nagy várak
előőrseiként kiszélesítették a fővár védelmi körét, ellenőrzési területét.
A dunántúli főkapitányság főerőssége: Győr, a főkapitány székhelyével,
mellette Komárom, Palota, Pápa, Veszprém, Kanizsa, Sárvár és Szigetvár
az erősebb várak. A kisebb várak: Tata, Somlyó, Devecser, Várgesztes,
Vitány, Csesznek, Pannonhalma, Tihany, Nagyvázsony, Sümeg, Csobánc,
Szigliget, Siklós, Körmend, Kaposvár, Zalaegerszeg, Lenti. Csak kisebb
őrhelyek voltak: Szentgyörgyvár, Keszthely, Zalavár.⁷⁹

A Balaton északi partján húzódó védelmi vonal meglehetősen gyenge
és elavult várai a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak — Pápa,
Palota, Győr — előzetes védelmében és a felderítő hírszolgálatban játszo-
tak fontos szerepet a török közvetlen szomszédságában. Helyzetüket Ta-
karó Mihály tihanyi kapitány 1556-ban találóan így jellemezte: „... énne-
kem előttem tűz vagyon, hátam megett víz környüben mind ellenség”.⁸⁰
A kisebb várak tíz-húsz lovasa és darabontja, a vidék erdőinek, bozótjai-
nak és gázlóinak kitűnő ismerője, kisebb török támadást maga is el tudott
hárítani. Ezek a kisebb várak akadályozták a török rablóportyáit, nagyobb
támadás esetén azonban őrségük a környék népével együtt az erősebb vár-
ba húzódott. A sok apróbb-nagyobb várnak egy fontosabb erősség volt a
központja, s egy-egy ilyen várcsoport élén külön főkapitány állott. Ő volt
a körzetén belül az összes várak és helyőrségek főparancsnoka.⁸¹ A Dunán-
túlon csak egy főkapitányság volt, melyet 1547-ben hoztak létre. Itt a
végvári rendszer a XVI. század derekán főképpen Nádasdy Tamás nádor
buzdítására és szellemi irányításával szilárdult meg.⁸² A XVI. század vége-
felé azonban megkülönböztették a Balatontól északra levő vidéket, mely-
nek központja Győr, és a délit, Kanizsa központtal.⁸³

A várak több védelmi vonalat alkottak egymás mögött. Egy-egy te-
rületen, az eredményes és gyors török előnyomulás láttára már a második
védelmi vonal is elkészült. Ha az ellenség valamelyik várat elfoglalta, ma-
ga előtt találta a második, sőt a harmadik védővonalat. Amikor Esztergom
1543-ban elesett, akkor Surány vette át a Bécs felé vezető védelmet, majd
röviddel utána Érsekújvár, amely a Pozsony — Bécs felé vezető utat és a
Kisalföldet védelmezte.⁸⁴ Drégely eleste után Léva védte Északnyugat-
Magyarország és a bányavárosok kapuját.⁸⁵ Az 1559. évi országgyűlésen
Kanizsa megerősítését azzal indokolták, hogy Szigetvár és Babocsa elvesz-
tése esetén egyedül csak annak segítségével lehet távortartani a törököt a
mögöttes országrészekről.⁸⁶ Szigetvár elestével Kanizsa lett a Nyugat-Du-
nántúl oltalmazója. Miután 1600-ban Kanizsa is elesett, szerepét Kisko-
márom vette át.⁸⁷

A végvár inkább csak támaszpont volt jelentős számú könnyű lovas-
sal, ahonnan kimentek a mezőre, lecsaptak a törökre és ellenőrzésük alatt
tartották az egész vidéket. Nemcsak a mieinknek, hanem a törököknek is
voltak úgynevezett „huszárváraik”. Ormány Józsa írja 1561. április 19-én
Nádasdy Tamás nádornak: „Azt értem, hogy huszárvárat csinálnak (ti. a
törökök — Sz. I.) Hegyerd alatt. Azt is mondják, hogy Tapolczán csinál-
nak kastélyt, hogy bőven lakhassék benne . . . , kit nem kellene meg hadni

csinálni, mert egész Zala megye elvész belőle; mert ha megcsinálja a huzárvárat, több török lakik benne, hogy nem Veszprémbe”⁸⁸

A végvár hatósugara a várban tartózkodó lovassággal beszárgulható területet foglalta magába. A török területek kiterjesztésének ugyanis legbiztosabb módja volt az ellenséges föld elnéptelenítése. Béke idején néptelenné tették a magyar határvár egész környékét, úgy hogy a hátulról megkerült vár végülis úgy maradt mint sziget a kihalt sivatag közepén. Ekkor a török apránként az erősebb várhoz vezető utakat őrző gyengébb várakat szerezte meg. 1552-ben elfoglalta Görösgált (Somogy megye), ahova nyomban 167 emberből álló csapatot helyezett. Ezzel a Szigetvárra vezető út veszélyessé vált.⁸⁹ Mielőtt a budai pasa 1556-ban hozzáfogott volna Szigetvár ostromához, előbb a háta mögötti középszerű és kisebb erődöket (Babocsa, Vízvár, Berzence, Curgó, Kaposvár, Somogyvár, Segesd, Szenyér, Korotna) igyekezett elfoglalni. Így a fővár gyakran érett gyümölcsként hullott az ellenség ölébe.⁹⁰ A török Kanizsa vesztére is úgy tört, mint Szigetvár esetében; vártartományát pusztította és a környező kisebb várakat, kastélyokat és palánkokat bevette. Így érte el Kanizsát is Szigetvár sorsa 1600-ban. Ezután kialakult az új, — immár harmadik — védelmi vonal, a Kanizsával szemben álló végházakból, hogy „az hódolatlant a rablástól, pusztulástól és hódolástól megoltalmazza”⁹¹

Ha valahol a török támadott, a támadást a védelmi vonal másik pontján indított ellentámadással ellensúlyozták. Az egyik vár segítette a másik harcát. A fehérvári bég 1544 elején már annyira megtörte a Tolna megyei Ozora falait, hogy eleste csak napok kérdése volt. Ekkor Martonfalvay Imre deák a pápai és devecseri katonákkal, Horváth Márk a rábaközi hajdúkkal rajtaütött Székesfehérváron, hogy az ostromlókat elvonja Ozora alól. A török sereg félbeszakította a várívást és sietve visszatért Fehérvár védelmére.⁹² Mintegy tíz végvár katonái száguldozták körül a török táborot 1552 őszén, hogy szerény erejükkel segítsék az egrieket. Működésükre Tinódi Sebestyén is felfigyelt:

„Ezenkívül nagy sok jámbor vitézők,
Szomorkodnak jámbor szegén legényök,
Tíz várból, Kassából csatáznak vélők,
Sokat hordanak és levágnak öbennök”⁹³

A török 1561-ben csellet elfoglalta a Zala megyei Hegyesd várát. Így Hegyesdről közvetlen veszélybe került Csobánc és Szigliget. 1562 tavaszán Gyulaffy László a szigligeti kapitánnyal, Magyar Bálinttal és Salm Eck győri parancsnok segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet. A vár ellen indított támadással akarta Nádasdy Tamás nádor visszatérésre kényszeríteni a keleti részek ellen vonult budai pasát.⁹⁴ A különböző XVI. századi levelekben nem egyszer feltűnik az ismert horatiusi idézet: „mert — mint mondják — a te ügyedről van szó, ha a szomszédban ég a fal”⁹⁵

Ezekben a nap-nap után ismétlődő harcokban morzsolódtak fel a török birodalom erői. A végvár oltalma alatt folytatták a falvak termelő munkájukat. A végvárok körzetükben biztosítani tudták nemcsak a termelőmunka folytatását, hanem a falvak megmaradását is. A vár a környék népének menedékhelye (refugium ac receptaculum) volt.⁹⁶ Szigetvár 1566.

évi bukása után a Dunántúl déli részének oltalmazójává elsősorban Kanizsa vált. A harcok ezután nem Szigetvár előterében, Pécs körül, hanem Szigetvár — Kanizsa közt Somogyban és Zalában lángoltak fel.⁹⁷

A várba, vagy a vár alá húzódott a behódolás elől elmenekült jobbágy és az elűzött nemes. A vártartományok népének sorsa szorosan kapcsolódott a vár állapotához; ha elesett egy erőd, vele együtt pusztultak a tartozékok is. A török kiverése után készült első adóösszeírások arról tanúskodnak, hogy a lakosság ott maradt meg nagyobb számban, ahol vár állott. A környékbeli lakosok ugyanis „a végházakhoz recipiálták magukat a dúlás elől”.⁹⁸ Az „élő” falvak lakói a maguk használatába fogták a munkáskéz nélkül maradt szántóföldeket, kaszálókat, réteket és szőlőket. A dolgozó falu így lassanként magába olvasztotta a közelében elterülő lakatlan területeket.⁹⁹ A legcsekélyebb erődített pont elvesztése is igen jelentős területi változást eredményezhetett. Drégely eleste után egy évvel Hont megye 1551. évi 949 1/2 szabad portaszáma 272-re csökkent.¹⁰⁰ A végházak hatalma és „botja” alá került falvak élete egybefonódott a végházakéval. A végvári katonaság súlyos terhekét vetett rájuk, de ugyanakkor védte is őket a török ellen.¹⁰¹ Bár a végváriak hódoltsági akciói nem egy esetben a hódolt magyar jobbágyság és termelőerőinek pusztításával jártak, — ez a végvári rendszer szükségszerű folyamánya.¹⁰² A végházak kapitányai ugyanis azzal érveltek, hogy „az tereket közenséggel Magyarorszában az hódolt népek tartják és éltetik mindennel”. Ezért javasolta Ormány Józsa sümegi várnagy Nádasdy Tamás nádornak 1561-ben: „De az én bolond ítéletem szerint, mindenütt az terek várak környül egy nehán mérföldig el kellene pusztítani az földet”.¹⁰³

Minden végvár a pusztuló, maradék hazát védelmezte. „Védelmük alatt vívta a magyarság élet-halál tusáját — írja Acsády Ignác —, s bennük fejlődött ki minden dicsőségével és nyomorúságával az a végbeli élet, mely a török — magyar korszak egyik legsajátosabb, legérdekesebb terméke”.¹⁰⁴ A végvárak nemcsak a közelükben élő népet védelmezték, hanem elzárták a török portyázók útját is. Felriasztották a környék népét, amely így mégis könnyebben védekezhetett. Valamely vár őrségét úgy hívták fegyverbe, vagy a vár vidékének népét úgy figyelmeztették — ha az ellenség közeledett —, hogy a „hírlövő”, „hírmondó” mozsárral „lármát lövettek”, — vagyis vészlővéseket adtak, amit a főbbi vár is átvett.¹⁰⁵ Így a török betörésének a híre gyorsan eljutott a legtávolabbi helyekre is. Ugyanerre a célra használták a tűzjelzést is: éjjel magas lánggal égő máglyát raktak, nappal pedig nedves rözse magasra szálló füstje adta meg a jelt.¹⁰⁶

De a végváraknak Ausztriát illetően bizonyos stratégiai rendeltetésük is volt a török nagyszabású hadjáratai alatt; a támadás megállítására vagy legalább is lefékezése. Amennyiben ugyanis a támadó kikerülte és maga mögött hagyta volna a várakat, akkor kockáztatta volna utánpótlásának biztonságát. A várak fegyveres csapatai — a környék népével együttműködve — elvághatták volna az utánpótlás és a visszavonulás útját.¹⁰⁷ Szulejmán szultán 1543-ban Siklóst, a Ferdinánd fogságában sínylődő Perényi Péter várát — hiába kérték erre az elfogott főúr emberei —, semmiképpen sem akarta maga mögött hagyni török őrség nélkül, mivel „ez a vár sok törököt elemésztett, mikor Buda felé mentek vagy Budáról Konstantinápoly felé”.¹⁰⁸

A török támadási iránya Magyarországon a földrajzi viszonyok miatt

csak Bécs lehetett. Egyrészt a Dunának alapvető fontossága volt a szállítás szempontjából, másrészt politikailag is egyedül Bécs volt az a cél, amelyért érdemes volt jelentős erőfeszítéseket tenni. Mivel Bécsben biztosra vehették, hogy a török csak a Duna mentén támadhat, azért csak az itt fekvő várakra — Győrre, Komáromra és Érsekújvárra — fordították elsősorban szerény erőforrásaikat.¹⁰⁹

A török harcokban átalakult az egész katonai rendszer. A nemesi felkelésből és a feudális banderiális hadseregből álló hadszervezet a harcok állandósulásával használhatatlanná vált. Egyes főurak, mint a király csapatvezérei, tartottak ugyan katonát, de nem birtokaik alapján, hanem a kincstártól húzott fizetésből.¹¹⁰ Az addigi banderiális rendszer megsemmisült, a nemesi felkelés mint általános hadszervezeti forma értékét veszítette.¹¹¹ A török hadsereg európai viszonyokhoz mérten hatalmas létszáma és a határokon állandóan meg-megújuló portyázó hadviselés következtében a védelem súlya egyre inkább áttolódott az állandó katonaságra, amely a király által hozott idegenekből, magyarokból, Magyarországon lakó más népekből rekrutálódott. A szultáni fősereggel szemben az örökös tartományok, Csehország és a nyugati, főleg birodalmi és itáliai segélyhadak vonultak fel.

A költséges zsoldosok nagyobb csoportjának alkalmazására csak háború esetén kerülhetett sor. Ez azonban nem oldotta meg a határvidék állandó őrzésének kérdését. Az általános európai fejlődés szerint a magyarországi haderőben is változás ment végbe a gyalogság javára.¹¹² A várak ostrománál ugyanis nagyobb szükség volt a gyalogságra, mint a lovasságra.¹¹³ A lovasság ezentúl inkább a portyázásokban vett részt. A magyar nehéz lovasság a XVI. század folyamán a huszárság mellett egyre inkább háttérbe szorult, miután a török beütések, portyázások visszaverésénél és megbosszulásánál könnyű, gyorsan mozgatható fegyvernemre volt szükség. A huszárok többé már nem délszlávok; külföldön már ekkor mindenütt magyar fegyvernemként tartották számon. Főfegyverük a kopja, a hegyes tör, s a szablya.¹¹⁴

Bár a várvédő gyalogos katonaság nagyobb része külföldi zsoldos, de kialakult már a magyar gyalogság is. Ezeket előbb darabontoknak nevezték. A háborús idők felduzzasztották az ide-oda kóborló gyalogos katonaelemek, a szabad hajdúk létszámát. A hajdúság nemcsak a török által helyükről kimozdított menekültekből, hanem a megyék egyéb jobbágylakosságából is rekrutálódott.¹¹⁵ Sokan bekerültek közülük mint iratos vagy királyi hajdúk a várakba. Ezeket a zsoldos hajdúkat egyideig megkülönböztették a régebbi magyar gyalogosoktól, vagyis a darabontoktól. Később a darabont név a városi gyalogságról átterjedt egyéb puskás gyalogságra, s így a két elnevezés egymásba olvadt. A törökök igen félték a darabontoktól (hajdúktól). A hegyesdi török védősereg 1562-ben az ostrom idején kijelentette Magyar Bálintnak, hogy „im szablyánkat kihányjuk, az házat (várat — Sz. I.) is megaggyuk és mi magunkat is rabságra aggyuk, csak az Istenért a drabantnak ne hagyj levágni”.¹¹⁶

A zsold nélküli hajdúkat a XVI. század közepén gazdátlan, uratlan vagy fizetetlen hajdúknak, nagyon gyakran szabad legényeknek nevezték. A szabad hajdúktól megkülönböztetjük a szállás nélkül kóborló hajdúkat, akiket bitang hajdúknak is mondtak. A szabad hajdúk egy része erdőkben tartózkodott, más részük a végvárakban, ahol zsoldot és élelmet nem

kapott, hanem a zsákmányból tengette életét.¹¹⁷ Számuk egyre szaporodott, a XVI. század közepén több tízezerre rúgott. Ez a megélhetést nem találó, harchoz és zsákmányhoz szokott népréteg óriási közigazgatási és rendőri problémát jelentett. A magyar országgyűlések törvényeket hoztak kiirtásukra, de a hajdúkkal hiába akartak leszámolni.¹¹⁸ Gyalogosok a haramiák vagy martalócok, ezek a délszláv eredetű pásztorok. A gyalogosok közé számíthatók a naszádosok is. A magyar naszádosokat I. Ferdinánd Komáromba telepítette.¹¹⁹

A haderő zsoldos anyagra bőven talált bent az országban magyaroknál is. Mégis sok volt az idegen zsoldos. Ezek az idegenek horvátok, „rácok”, csehek, mindennekeftélpedig németek, — gyalogos landsknechtek és vasas lovasok voltak. A török és az európai gyalogosok közötti különbség mindinkább kiegyenlítőddött; a német landsknechteket és a spanyol gyalogságot a svájci minta alapján nagyon használható csapatokká képezték ki, amelyek, tisztán katonailag, a janicsárokkal egyenértékűek voltak, erkölcsi vonatkozásban azonban — a rossz zsoldfizetési viszonyok következtében — ellenfeleiknek alatta maradtak.¹²⁰ A várak zsoldos seregét, ha a török hadjáratot indította, az úgynevezett megyei katonasággal erősítették meg. De a „vármegye népe” igyekezett minél rövidebbre fogni a szolgálat idejét. A Balatonhoz közel eső Hegyesd visszafoglalása után, 1562. április 9-én azonnal „indulót veretett”. Magyar Bálint szigligeti kapitány „szablyával és karddal is ellenszegült, hogy feltartóztassa a katonákat, de nem boldogult velük, csaknem megölték”.¹²¹ A köznemesség minden száz jobbágy után köteles volt három lovas és három gyalogost kiállítani. A várórségnek rendek irányítása alatt álló tartalékerejét az alispánok és az országos főkapitányok vezérelték.¹²²

Nemcsak a várvédő gyalogság, hanem a vártüzérség jelentősége is megnőtt. A természetes akadályok mellett ebben a korban a vár védelmének szilárdságát mindenekelőtt a tüzérség biztosította. A várharcokban a tüzérség nemcsak jelentékeny szerephez, hanem fejlődési alkalomhoz is jutott. Ez a tüzérség azonban nem mindig magyar, hanem leginkább idegen, főleg német birodalmi tüzérség volt. Megkülönböztettek tábori ágyúkat (bombarda campestris), nagy, közép és kisebb ágyúkat (bombarda vagy machina magna, media vagy mediocris és minor), ezenkívül a mozsarat és mozsárpattantyút mint lövészerszámot. Az ágyúk és tüzérségi anyagok szállítása a szabad királyi városok kötelezettsége volt.¹²³

A várbeli ágyúk igen nagy előnyben voltak az ostromlók ágyúival szemben: a várban könnyebben helyezhették át őket egyik helyről a másikra. A várvédelem sajátosságaival függött össze a kézi lőfegyverek gyorsabb elterjedése. Az ostromlottak sehol sem vehették több hasznát a tűzfegyvereknek, mint egy-egy résen berohanó tömeg ellen. Bármilyen nagy seregből a résen át nem hatolhatott be a várba olyan nagyszámú csapat, mely a védőseregnél nagyobb lett volna. Éppen ez magyarázza az akkori várak erejét, s különösen a rohamokban az ostromlók nagy hátrányát.¹²⁴

A várakban igen különböző számú őrség állomásozott. Voltak nagy várak, főerőségek és fallal körülvett városok, melyekben több száz német nehéz lovas, landsknecht és tüzérség mellett könnyű magyar lovasok és hajdúk százai állomásoztak, a szabad hajdúkról és a haramiákról nem is szólva.¹²⁵ 1549-ben Kanizsa védelmére Nádasdy Tamás, a dunántúli részek főkapitánya alatt 200 lovas, Veszprémben 32 lovas és 200 hajdút vet-

tek zsoldjegyzékbe.¹²⁶ 1554/55-ben Győrben 500 lovas, 300 gyalogos, 100 naszádos és 13 tüzér, Pápán 200 lovas és 200 gyalogos, Devecserben 150 lovas és 100 gyalogos, Tatán 60 lovas, 100 gyalogos és 2 tüzér szolgált.¹²⁷ A kicsiny várakban mindössze csak 10—20 huszár tanyázott azzal a feladattal, hogy ne engedjék az ellenséget a végvár vonal mögé belopózkodni. „... De ha nem több lenne csak egy 25 lovag és annyi gyalog benne (ti. a keszthelyi klostromerődben — Sz. I.) — írja Gersei Pethő János 1552-ben Nádasdy Tamáshoz —, mégis megoltalmazhatnák száguldótól az várig”.¹²⁸ Míg Veszprém védelmére 1550-ben 150 lovas és 100 gyalogost tartottak szükségesnek, addig Sümegre 50 lovas és 16 gyalogost, Tihanyra 24 lovas és 16 gyalogost, Csesznekre 5 lovas és 10 gyalogost, Vázsonyra 6 lovas és 10 gyalogost, Leveldre 25 lovas és Debrentére 5 lovas irányoztak elő.¹²⁹ A Duna és a Balaton közötti és a Balatontól Drávaig terjedő védelmi szakaszon a kisebb várakban — az 1577. évi jegyzék szerint — kizárólag magyar huszárokat és darabontokat találunk.¹³⁰

A határvédő állandó katonaságot lényegében csak helyi, defenzív szolgálatokra lehetett alkalmazni. A végvári harcok mindkét fél által előszeretettel alkalmazott egyik módja a lesvetés. Lényege az ellenség észrevételén megközelítése, rejtekhelyből való hirtelen és váratlan megtámadása. Ez történt például a Bakony szélén 1551-ben, amikor a győri, a pápai és a veszprémi őrség lest vetett a rablóportyáról hazatérő Velisszián (Velicsán) fehérvári bég csapatainak. A török „ráment” a lesre, s a mieink levágták az egész sereget. Maga a bég is csak nagy ügyel-bajjal tudott Fehérvárra bemenekülni.¹³¹ Szigetvár, Palota és a Balaton-vidék vitézei az 1550-es években főleg a konstantinápolyi hadiút mellett Eszék és Buda között szoktak lest vetni a fel és alá járó törököknek.¹³²

A másik kedvelt harci mód a párviadal, a végvári katona életének, személyes vitézségének legjellegzetesebb megnyilatkozása. Erről Balassi Bálint így ír:

„Ellenség hírére
Vitézeknek szíve
Gyakorta ott felbuzdul;
Sót azonkívül is,
Csak jó kedvéből is
Vitéz próbára indul”.¹³³

A XVI. század közepén (1548-ban) a királyi Magyarországon — Szlavóniát nem számítva — 26 kisebb-nagyobb végvárban és erősségben alig 1800 főnyi lovas és valamivel több mint 3000 főnyi gyalogos őrség állomásozott, melyhez még az országos kapitányok, néhány zászlósúr s a horvát bán bandériumát sorozhatjuk.¹³⁴ Egy 1552-iki kimutatás szerint a Dunántúlon 1700 huszár, 2990 magyar gyalogos (hajdú), 1200 német gyalogos, Horvátországban és Szlavóniában 581 huszár és 560 haramia, összesen tehát 4653 lovas és 6000 gyalogos szolgált.¹³⁵ 1554/55-ben I. Ferdinánd király hadereje Magyarországon és Erdélyben 8420 gyalogosból, 5997 lovasból, 727 naszádosból és 16 tüzérből, összesen 15 160 emberből állott.¹³⁶ A fenti adatok csak a királyi katonaságot foglalják magukban, viszont a magánkézben levő végvárak a XVI. század második felében már nem számottevőek, legfeljebb 500—1000 fővel emelhetik az említett létszámot. Így tehát a védelmi vonalba elhelyezett őrség számát 15—18 000 főre tehetjük, tényleg azonban csak 12 000 körül járhatott.¹³⁷

Ez az erő rendkívül csekélynek tűnik, ha számba vesszük a védelemre nehezedő ellenséges nyomást.¹³⁸ Az itt állomásozó török erők jóval felülmúlták a magyarországi védelmi vonal katonaságának számát.¹³⁹ A végvárak őrsege a számarányához viszonyítva nagy török erőkkel nézett szembe és állta meg a helyét. Ez az ellenséges túlsúly még inkább érthetővé teszi, hogy a török nem akart és nem is tudott békében maradni; reguláris hadainak állandó foglalkoztatás, az irregulárisoknak pedig zsákmány kellett. Még a szultán békére intő parancsa sem tudta fékmentartani őket.

Mindaddig, amíg a török uralom ránehezedett Magyarországra, nem jobbágyok, hanem hivatásos katonák védték elsősorban a hazát. A végbeliek is zsoldos katonák. A „katonai mesterség” ugyanis oly mértékben specializálódott, s a mindennapi paraszti életformától annyira eltávolodott, hogy a gyakorlatlan jobbágytömegekkel nem lehetett jelentős katonai eredményre számítani.¹⁴⁰ A katonailag gyakorlatlan paraszti tömeg nehezen szállhatott volna szembe a török tüzérsséggel és a janicsár gyalogsággal.¹⁴¹ A magyar zsoldos szolgálati viszony, melynek régi magyar neve a jargálás, eleinte még a régi familiáris viszony hajtása; az úr évi bérrel fogadott szolgálatába katonákat. A havi zsold vagy hópénz idegen hatásra terjedt el. De a jargálás — a zsoldos szolgálatnak ez az ősi magyar formája — érvényben maradt nemcsak a huszároknál, hanem a naszádosoknál vagy vízi hajdúknál is.¹⁴²

A végvári katonaság javarészt olyanokból került ki, akiknek otthonát, földjét elpusztította a török, vagy akik az örökös jobbágyság rendszerének szorításából menekültek, és javaikat elveszítvén hivatásuknak tekintették a török elleni harcot.¹⁴³ A végvárak katonasága emberanyag-utánpótlását elsősorban a török hódoltság területéről és a kettős adózás alá jutott peremvidékekről kapta. Az egytelkes nemesek nagy számban hagyták üresen kúriáikat (propter metum Thurcarum auffugerunt), s valamely főúr védelme alá húzódva sokan közülök fegyvert ragadtak. Werbőczy Imre, Tolna megye főispánja írja egyik levelében, hogy katonái többnyire szegény nemesek, és nem szolgálhatnak zsold nélkül.¹⁴⁴ Voltak a végvári katonák között birtokaikról elűzött közép- és kisnemesek. A „magyar Achilles”-ként emlegetett Gyulaffy László is — ősrégi főnemes család leszármazottja — csak azután vállalta fel a király szolgálatát, hogy a török elfoglalta birtokait, a megmaradt csobánci vár kőfaláiból pedig nem tudott megélni. Egymásután viselte a csobánci, a tihanyi és a veszprémi kapitányságot.¹⁴⁵ Magyar Bálint, a XVI. század közepén a Balaton környékének nagyhírű vitéze, a Szalaságon (Zala megye) birtokos, de a török hódítás miatt elszegényedett nemes családból származott.¹⁴⁶

A végváriak óriási többsége azonban a jobbágyság soraiból került ki, akik egyrészt a török, másrészt az elviselhetetlenné vált feudális elnyomás elől menekültek el és választották a végvári katona küzdelmes életét.¹⁴⁷ Ezekhez járultak a Balkánról felhúzódó, azelőtt pásztorkodást folytató, főleg szláv népelemek. A források különböző nevekkkel — „hajdúk”, „martalócok”, „vlachok”, „uszkók” — illetik ezeket a társadalomból kiesett rétegeket.

Társadalmi szempontból ezeket a rétegeket deklasszálódásuk közös ténye, létfenntartásuk labilis, vegetatív jellege formálta össze sajátos arculatú, különálló közösségekké. A végváriak átmeneti társadalmi helyze-

tet foglaltak el a jobbágyság és a nemesség között. Mindennapos életükben az önfeláldozó hazaszeretet és a hivatásos katonaság zsoldos szelleme kapcsolódott egymáshoz. A „vitélő rend” egyfelől oltalmazta a környék lakosságát az idegen hódítók ellen, másfelől — az önfenntartás kényszeréből — önmaga sanyargatta a dolgozó népet.¹⁴⁸ Egy lényeges különbség mégis elválasztotta a végbelieket a kódorgó császári zsoldosoktól; a mieink — a megélhetően kívül — otthonukért, szülőföldjükért, családjukért, a létfenntartásukat szolgáló termelési eszközökért harcoltak az idegen hódítókkal szemben.¹⁴⁹ Az az őrség, amely övéinek biztonságáért és otthonának fennmaradásáért is küzdött, elszántabban harcolt, mint az idegen.¹⁵⁰

Ugyanakkor a Magyarországon megfordult császári zsoldosok Európá minden részéből — elsősorban Németországból — verődtek össze, s a zsold mellett, amit legtöbbször az örökös pénzzavarokkal küszködő hadipénztárból késedelmesen kaptak vagy egyáltalán meg sem kaptak, a zsákmányszerzés vágya hajtotta őket. Idegen generálisok rendszerint nem ismertek magyar célokat, a szenvedő és pusztuló nép sorsa iránt legtöbbször érzéketlenek voltak. „Teljesítették kötelességüket — írja róluk Acsády Ignác —, de csak bizonyos mértékben; hiányzott szívükből a szülőföld iránti odaadó önfeláldozás, amely a harcost hőssé avatja”.¹⁵¹ Ostrom idején nem egy esetben lelkiismeretlenül feladták a várakat, még az olyan fontos erősségeket is, mint Győr vagy Kanizsa.¹⁵² Pápát a francia és a vallon őrség játszotta a török kezére, s az egész őrség a török szolgálatába állott. Eger várát 1596-ban szintén az idegen őrség árulta el.¹⁵³

A várrendszer kiépítése és fenntartása óriási költségbe került. Az állandó várvédelem és katonaság megszakítatlan fizetést követelt, ami már a feudális pénzgazdálkodás fejlettebb viszonyait tételezte fel.¹⁵⁴ A jól értevelt velencei követek szerint Magyarország védelme az 1550-es és 60-as években évi 900 000 forintba került, majd évi költségei egymillió, másfél, sőt kétfélmillió forintra emelkedtek.¹⁵⁵ Ugyanakkor Habsburg-Magyarországon a kincstár teljes bevétele évenként 4—600 000 magyar forintot tettek ki a XVI. század közepén.¹⁵⁶ Ha a Száva és Alduna mentében Magyarországot védő végvári vonalat Mohács előtt több mint 100 000 porta adójával tartották fenn, most az Adriától Szatmárig, Nagybányáig félkörívben vonuló hosszabb védelmi vonalat nem tudta fenntartani a Habsburg-országrész néhány tízezer portájával.¹⁵⁷ E hatalmas összegeket Magyarország maga a saját adójából képtelen volt fedezni. A végvári vonal fenntartásának terhei jóval meghaladták Magyarország erejét.¹⁵⁸ Rueber János 1577-ben azt írja, hogy „az örökös ellenség annyira elhatalmasodott, hogy egy ország nem állhatna neki ellen; és főképpen Magyarország nem, mely a hosszadalmas pusztítások folytán néptől és egyéb hadi szükségletektől erősen meg van fosztva”.¹⁵⁹

A Habsburgok megszervezték ugyan már ekkor a pénzügyek intézésére szolgáló központi kormány szervet, a kamarát, de ez a szerv ekkor még nem tudott megfelelni a reá váró feladatoknak. Mivel a pénzügyeket nem tudta központosítani, az uralkodó a helyi jövedelmeket igyekezett a szükséglet céljaira lekötöni. A végvárok ellátása is ilyen helyi jövedelmek alapján történt.¹⁶⁰ A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok jövedelmei jöttek számba. Miksa király 1568-ban maga nyilatkozta ki, hogy a török széleken levő várak csak úgy tudják magukat jól fenntartani, ha bizonyos falvaik vannak az ingyen munkák végzésére és a földes-

úri adók fizetésére.¹⁶¹ A vár a katonai védelem támaszpontja mellett uradalmi központ, hova 10—20, esetleg 30—40, de olykor száznál is több falu hordta össze szolgáltatásait.¹⁶² Erre a jövedelemre akkor is számíthattak, amikor a zsold elmaradt.

A vártartomány a provisor által központilag kezelt és a katonáknak zsoldként kiosztott helységek együtteséből állt. A várkapitányok élénken figyelték, nincsen-e a környéken olyan birtok, mely a koronára szállt viszsza, hogy a várhoz csatolják. A várhoz szerezték meg az elhagyott egyházi birtokokat is. Így például a veszprémi püspökség és káptalan birtokainak egy részét Palota tartozékai között találjuk, másik részét pedig Tihany, majd Veszprém vára fenntartására fordították.¹⁶³ Az egri püspökségnek az egri várhoz tartozó birtoka az 1550-es években 45 faluból állott.¹⁶⁴ A földesúr pénztárába-magtárába jövedelmet hozott egyrészt az üzemből levő majorság, másrészt a jobbágytelkek úrbéri szolgáltatása. A majorsági gazdálkodás ebben az időben még igen szűk keretek között folyt: Egerben, Tárkányban, Pusztaszikszón, Mezőhidvégen, Gyöngyös-püspökin és Szentmárián tudunk allódiумokról. Sokkal jelentősebb jövedelmi forrás volt a várhoz tartozó 45 falu jobbágyainak úrbéres szolgáltatása. A jobbágyok cenzust fizettek Szent György- és Szent Mihály-napkor vagy egy összegben, vagy portánként. Természetbeni szolgáltatásokat adtak gabonából, borból, marhából, sertésből, juhból, fából stb. Robotmunkát szolgáltatottak aratáskor, fuvarozáskor. A földesúri jogok közül a bíraskodás, a borkimérés, malmok, vámok, halászat hajtottak hasznót.

A vártartományhoz kell sorolnunk azokat a birtokokat is, amelyeket a végváriak adományként szereztek meg maguknak. A végvári kapitányok a hódoltságban fegyverrel biztosítottak várak számára adózó falvakat, fittyet hányva arra, hogy ki annak jogos tulajdonosa; egyszerűen kiosztották tisztjeik, katonáik között. A XVI. század híres törökverő vitézei, mint pl. Rátóti Gyulaffy László, Magyar Bálint stb. állandó portyázásaik során mindig több és több hódoltsági község jobbágyait kényszerítették adófizetésre.¹⁶⁵ Ment is ellenük a sok panasz a legkülönbözőbb fórumokhoz. Magyar Bálint fonyódi kapitány 1562-ben jogos önérzettel így védekezett: „... Én reám nem Somogy vármegye panaszol, hanem az kik az Dráván túl laknak mint Tahy Ferenc és Perneszy András, kik az én árnyékomban nyugosznak”.¹⁶⁶

A várbirtokok jövedelmei a legkülönbözőbb forrásokból táplálkoztak, s a török közelsége miatt elég bizonytalanul folytak le. A várak fenntartásában fontos tényező volt a tized vagy dézsma, melyet a püspök kapott egyházmegyéjének jobbágyaitól. Az 1548. évi szerződés az egri várórség fizetésének és a vár felszerelésének céljaira biztosította a nyolc vármegyére terjedő püspöki egyházmegye papi tizedbevételének kétharmadát.¹⁶⁷ Az egri vár saját jövedelme évenként kb. 10—12 000 forintra rúgott, de a király kénytelen volt az egyházi tizedeken kívül egyéb jövedelmeket is fenntartására fordítani. A Tihanyhoz tartozó és bérelt birtokok jövedelmei sem fedezték megközelítően sem a vár és őrsége fenntartásának költségeit. Hisz az 1572. évi 76 egész telek készpénzben mindössze csak 67 forint 60 dénárt jövedelmezett egy évre, ami a tihanyi őrség egy havi fizetésének is csupán a negyedrészt fedezte volna.¹⁶⁸ A jövedelemkiegészítést a kamara útján végezte az uralkodó. A kamara lehetőleg a vár kö-

zelében levő jövedelmi forrásokat, a szomszéd megyék állami bevételeit, a kapuadót engedte át a várgazdaságok számára.¹⁶⁹

A magyar állam a török támadásból reá rótt feladatokat a saját erejéből nem tudta megoldani. A végvárak helytállásának jelentőségét növelte, hogy a védővonal mögött nem állott olyan központi hatalom, amely az ország jövedelmeit a végházak megerősítésére, felszerelésére, a végvári katonaság harcának segítésére fordította volna. A Habsburg udvar sem az ország határainak védelmét, sem a belső nyugodt termelés feltételeit nem tudta biztosítani.¹⁷⁰

A polgári történetírás váltig hangoztatta, hogy a védelmi vonal helytállásában az idegen pénznek és katonai segítségnek volt döntő szerepe, amit közvetlenül vagy közvetve a Habsburgoknak köszönhetett az ország.¹⁷¹ A Habsburgok a török elleni háború céljaira valóban szereztek idegen pénzt és katonát is.¹⁷² A védelem terhét nem egyedül Magyarország viselte; támogatták őt ebben — elsősorban saját jól felfogott érdekében — a német birodalmi rendek. A birodalmi gyűlések megajánlásai azonban nem jelentettek olyan támogatást, amitől a magyarországi védelem sorsa függött volna.¹⁷³ A ténylegesen befolyt pénz messze elmaradt a megszavazott mögött, s a végén a bécsi kamara kezéből az egész összegnek csak a töredéke jutott el a magyarországi védelmi vonalba. Az ország jövedelmének jelentős részét a királyi udvartartás és más, nem az ország lakóinak hasznát szolgáló célokra fordították.

Másrészt pedig a nagy költséggel felállított, de a török támadások idején a nyugati határok közelében várakozó külföldi hadseregek segítség helyett csak növelték az ország népére nehezedő terheket. Az osztrák tartományok és a cseh-morva rendek is magukra vállalták bizonyos időre egy-egy végvár költségeit, illetve katonákkal való ellátását, de ők is csak saját országuktól igyekeztek távortartani a veszedelmet.¹⁷⁴ Ausztria fizette 1554/55-ben Győr, Pápa, Devecser, Vázsony, Tihany, Csesznek, Tata helyőrségét egészen és Komárom szükségletének egy részét. A horvát és szlovén végvárak költsége Stájerországot, Karinthiát és Krajnát terhelte.¹⁷⁵

Már I. Ferdinánd lemondott arról, hogy kiszorítsa a törököt Magyarországról, s csak a védelem megszervezésére szorítkozott. Miksa pedig — egyetlen balul sikerült kísérlet után — a drinápolyi békével (1568) folytatta és betetőzte ezt a politikát. A Habsburg-birodalom — más irányú kötelezettségei miatt — lemondott a török hódítók visszaszorításáról. Az ellenség megállítására sem fordított akkora erőt, amekkorát kezdetben lehetőségei nyújtani tudtak volna. Ferdinánd — birodalmi segítséggel — a Komárom—Esztergom—Léva—Tokaj vonalat tudta megtartani. Ez Magyarország szempontjából a hadiállapot állandósulását jelentette. A Habsburg-központosítás nem tudta megvédeni hazánkat a hadszintér borzalmaitól; így a királyi Magyarországnak a töröktől meg nem szállt részei katonai végvidékké váltak.¹⁷⁶ A Habsburgok erejéből csupán arra futotta, hogy az örökös tartományokat és a Német Birodalmat oltalmazzák a török állandó pusztításaival szemben. Magyarországnak az ellenség feltartóztatását, a „védőbástya” szerepét szánták. Bécs nem tekintette sürgető feladatának a török kiűzését és Magyarország gyötrelmeinek megrövidítését.

Kétségtelen, hogy a nyugati segítség nélkül a magyar végvár vonal nem tudta volna megállítani a török előnyomulást. A török feltartóztatásában azonban Magyarország lakossága vállalta a legnehezebb szerepet

és a legsúlyosabb terheket mind az anyagi, mind a véráldozat tekintetében.

A végváriak fizetést csak késve, nagy kihagyásokkal kaptak, sőt gyakran előfordult, hogy éveken át zsold nélkül maradtak. Már a XVI. század közepén megtörtént, hogy a végváriak évekig zsold nélkül szolgáltak, később pedig még rosszabbodott a helyzet.¹⁷⁷ Gyulaffy László 1553-ban írja, hogy a pápai gyalogosok tisztjei és tizedesei kijelentették: a nagy fizetlenség miatt éhséggel kell meghalniok.¹⁷⁸ A kanizsai őrség fizetlenségéről így ír Magyar Bálint 1555-ben: „... A vitézlő nép, különösen a gyalogság igen zúgolódik a nagy fizetlenség miatt... minduntalan mennek, szökösnek Kanizsáról és Szenyérből fizetetlen és pénztelen voltak miatt...”¹⁷⁹

Matasin Ferenc hadbiztos 1578-ban így ír tihanyi szemléjéről: „A katonák mind egy szálig elbocsátásukat kérték a kapitánytól, mert nem tűrhették tovább fizetlenségüket. Oly szegények, hogy mikor az őrálláson egymást felváltják, egyik a másik ruháját veszi magára, hogy a hideg ellen védekezzenek, míg azok, akik dolgukat az őrségen végezték, kunyhóikban lappanganak”¹⁸⁰ A végbeliek a pénz elmaradása esetén silány posztóban kapták zsoldjukat. Ha azonban az is elmaradt, a szegény katonák sóhajtva mondták: se pénz, se posztó! Mivel az állami pénzügyek ziláltsága miatt a végváriakat nem fizethették, eltartásukról maguknak kellett gondoskodniuk. Szájról-szájra járt a keserű szólásmondás: a magyar katonának vagy éhen kell halnia, vagy rablóvá kell lennie.¹⁸¹ „A katonáknak nincs élésük, nincsen pénzük, az éhség kényszerítette őket — idézi Takáts Sándor —, hogy kimenjenek és fosztogatásból éljenek”¹⁸²

A végváriak többsége nyomorban és szegénységben is helyén maradt, vállalva a nélkülözéseket. „Hazánkért és magunk becsületéért lakjuk a végeket” — kiáltották világgá a végbeliek.¹⁸³ Itt vallották: „Ha nem harcolunk a török ellen, azt is elveszítjük, ami még a miénk Magyarországból”¹⁸⁴ Róluk szól egy XVI. századi levél: „... olyanok vannak bennök (a végházakban — Sz. I.) — írják 1550-ben —, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök. Sírnak a nyavalyások, de azért helyüket megállják”¹⁸⁵

A polgári történetírás szerint a végvárak voltak azok a helyek, „ahol a megrázkódtatott ország szétszakadozott népessége egymásra talált a közös munkában. A nemrég még harcban állott osztályok itt egyesültek az ország védelmében, a legelőkelőbb főurak fiai egy táborban a köznemes-sel, mesteremberrel, sőt a paraszti sorból kikerült vitézlő legénnyel”¹⁸⁶ Takáts Sándor azt írja, hogy „a végházakban a különféle osztályokból egyetlen s egységes rend lesz; a vitézlő rend. A vitézség minden jobbagynak megszerzi a nemességet, s így ez a vitézség az, ami az osztálykülönbségeket megszünteti”¹⁸⁷ Szeffkú Gyula is azt állítja, hogy „a magyar katonaság vezetőivel és vezéreivel lelki egységben élt, s ez a lelki egység a nagybirtokos személyétől kezdve főszolgáin át egészen az utolsó lovas legényig harmonikusan kiteljesedése lőn, történetünknek szinte páratlan fejleménye, amikor a társadalmi szakadékok mintha maguktól betemetődtek volna”¹⁸⁸

A polgári történészek az ellentétes érdekű osztályok — nemesség és parasztság — időleges és korlátozott összefogását a török hódítókkal szem-

ben eltülozták és megfosztották konkrét osztálytartalmától. Az osztályok viszonyát az osztálytársadalmakban — mint ismeretes — nem az állandó érdekközösség, hanem az állandó érdekellentét jellemzi.¹⁸⁹ A török támadás — a polgári történészek véleményével ellentétben — nem „forrasztotta össze a nemzetet” és nem teremtette meg „a várfalak mögött felépülő társadalmi békét”.¹⁹⁰ Az átmeneti együttműködés azonban létrejöhett a nemesség és a parasztság egyes csoportjai között; Buda elfoglalása után lassan eszmélni kezdett a nemesség, s valamelyes összefogás kezdett kialakulni az uralkodó osztály egyes tagjai részéről a török veszély feltartóztatására.¹⁹¹ A török hódító elleni küzdelemben az alapvető antagonisztikus osztályellentétek mellett, az osztályharc élessége és megnyilvánulási formái bizonyos módosuláson mentek keresztül.¹⁹²

A török hódító háborúk és a török uralom nagy veszélyt jelentettek Magyarország népeinek további fejlődésére. A török egyszerre fenyegette a nemesek és a jobbágyok különböző érdekeit. A magyar uralkodó osztálynak legveszélyesebb ellensége a török hatalom, amely „nem szenved sem társat, sem urat, sem nemes embert”.¹⁹³ A török hűbérrendszer elváozására kényszerítette a feudális urat, a nemeset, a beglerbég és az előkelő szpáhik a főurakat, a nemeseket. A katolikus hierarchia helyét az imám és müezzín foglalta el. Az urak kizsákmányoló uralmukat védték az ellenségtől, a parasztok pedig azt az életlehetőséget védelmezték, amelyet számukra a feudális kizsákmányolás meghagyott, s amelyet a török ellenség pusztulással fenyegetett.¹⁹⁴

A jobbágyok objektív érdeke volt, hogy védjék vagyonukat a rombolástól, gyermekeiket a szolgaságtól, asszonyaikat a meggyalázástól.¹⁹⁵ R. Várkonyi Agnes írja: „A jobbágyságot a telekrész, amelyen megült, a család, a szűkös életlehetőségek, az apától ráhagyományozott életmód, a szokások, viseletek, nóták, amelyek összekapcsolták hasonszórú társaival, a falvak, tájak közössége, minden ami azon a kis darab földön felnőtt parasztember szemsugarába belefért, ezer gyökérrel kötötte szülőföldjéhez. Szegényes tulajdonait — a munkaeszközöket, az ekét, az ígást, a szekeret, az irtásföldeket —, mindennapi életének fenntartóit, biztosítékait körömszakadtáig védte mindenkivel szemben. A török nemcsak a házára dobott üszköt, nemcsak szeretteit gyilkolta le, vagy hajtotta nehéz rabságba, hanem őt magát is levágta vagy elhurcolta távoli emberpiacokra másbeszédű, másszokású, számára teljességgel idegen népek közé. A hírekből, a menekültek szóbeszédéből azok is tudhatták, akik még janicsárt soha nem láttak, hogy e félelmetes harcosok görbe szablyája véget vet szokott életüknek, megsemmisíti a maguk nehéz, de némileg ismert törvényű jobbágyi világát”.¹⁹⁶

Ez a „szegény-haza”-eszme kezdettől fogva magában foglalta és mindvégig tartalmazta a lakóhely, a szülőföld fogalmát, továbbá a jobbágnak meglevő — bármily nyomorúságos — lét- és munkafeltételeit, kifejezte ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Ezekhez a még oly nyomorúságos munka- és létfeltételekhez való ragaszkodás, ezek megtartására, megvédésére, megjavítására, a gazdasági emelkedés kivívására irányuló törekvése igen fontos tartalmi mozzanata az alávetett osztály hazafogalmának, hazafiságának.¹⁹⁷

Amikor a „hitetlen” törökök megsemmisítéssel fenyegették a katona vagy a paraszt családját, létfenntartási eszközeit, az ezek védelmére in-

dított harcban nemcsak a létfenntartási érdek, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket. De a kereszténységet védelmező vallásos ideológia nem mindig érvényesült következetesen és közvetlenül. A főurak szemléletében birtokaik védelme azonosult a „honvédelem” fogalmával. A törökellenes harc a főurak számára egyrészt anyagi érdekeik védelmét jelentette, másrészt az állami bevételekből tetemes jövedelmi forrásokat nyitott meg előttük. Nem egy nemes a végvári parancsnokságot gazdagodásra használta fel. Miksa király 1568-ban kénytelen volt felemelni szavát az ellen, hogy egyes kapitányok a váruradalmakban „fölsőleges” adókat zsaroljanak ki a jobbágyoktól.¹⁹⁸

Ha végignézzük a XVI. század magyar „hőseit”, akik tömegeket szerveztek és vezettek a török ellen évtizedeken át, akkor a legnagyobb birtokos-családokkal — Zrínyi, Nádasdy, Batthyány, Bebek, Balassa, Dobó, Forgách stb. — találkozunk.¹⁹⁹ Az urak, akiknek feudális hatalmát a török támadás veszélyeztette, a paraszt- és katonatömegeket nemcsak önértékükre, hanem keresztény kötelességükre való hivatkozással is mozgósították a harcra, a védelemre.²⁰⁰ Losonczy István Temesvárott az 1552-es védelem súlyos pillanataiban — Istvánffy Miklós szerint — így mozgósította harcba katonáit: „...Mínthogy ti azért harcoltok, hogy igazságos ügyet vigyetek győzelemre, s hogy Krisztus szent hitét védelmezzétek, nagyobb reménnyel és szerencsével mérkőztök a durva barbárokkal”.²⁰¹ Az egri kapitányok — Tinódi Sebestyén tanúsága szerint — „Isten ígéjével... bátorítanak”.²⁰² Így vált a birtokos nemesség világosan osztálytartalmú ideológiája a katonaelemeket harcra tüzelő vallásos ideológiává.

A végvári katonaság hősiességéhez az eszmei alapot, az ideológiát nem a feudális haza közös szeretete, hanem a keresztény vallási ideológia szolgáltatta. Ez több mindenben megnyilvánult; gyónás és áldozás után mentek veszedelmes vállalkozásaikra,²⁰³ összecsapás előtt vallásos énekeket zengtek és ostrom alatt is magukra hagyatva — mint például az egriek — istentől vártak segítséget.²⁰⁴ Martonfalvay Imre deák 1543-ban a pápai polgárokat ezekkel a szavakkal buzdította helytállásra: „... semmit ne féljenek, minden ember helyén maradjon..., noha kevesen vagyunk, de velünk az Isten, ő viaskodik mi érettünk, csak bízunk ő szent felségébe”.²⁰⁵ Mikor pedig szünet állt be az ostromban, a katonák papjaik buzdításait hallgatták,²⁰⁶ vagy ha prédikálni tudó pap nem akadt a várban — mint például Egerben az ostrom idején 1552-ben —, jámbor hadnagyaik prédikáltak nekik.²⁰⁷ Majdnem minden várban volt kápolna vagy templom és lelkipásztor, sokszor az őrség nemzetiségi összetétele szerint külön-külön több is.²⁰⁸

A végvárak jelentős szerepet tölthettek be a reformáció mozgalmában. Bár a katolicizmus még elég erős maradt a végbeliek között, de az 1550-es években a magyar végházakban is rohamosan tért hódított a reformáció, különösen a német katonaság védelme alatt a horvát-szlavón végeken.²⁰⁹ Az 1560-as években a reformáció helvét irányzata erősödött meg és szakadt el a lutheritól. Egernek és a környéken elterülő helységeknek egész lakossága, valamint az egri várhoz tartozó katonaság mind ehhez csatlakozott.²¹⁰ Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az első presbitériumok éppen a végvárakban — Pápa, Veszprém, Kiskomárom, Németújvár stb. — alakultak ki. Az elszegényedett nemesekből és szökött jobbágyokból összeverődött végvári katonaság „demokratikus” belső szer-

vezetével a reformációt használta fel a feudális elnyomás kiterjesztésére török birtokos nemességgel és a Habsburgok elnyomó kísérleteivel szemben.²¹¹

A körülzárt várak kapitányai — Losonczy, Zrínyi — utolsó üzenetükben előrelátható haláluk értelmét mindenekelőtt a kereszténység védelmében látták. A török hatalom nyugat felé törő lendülete a magyar végvárak ellenállásán torpant meg. Amikor tehát az osztrák, stájer vagy a cseh-morva rendek pénzzel és katonával siettek a magyarországi végvárak védelmére, tulajdonképpen a maguk területét védelmezték. „Nem akörül forog most már a kérdés — hangoztatta Frangepán Ferenc egri püspök a német birodalmi rendek 1541. évi regensburgi tanácskozásán —, hogy bennünket mint idegeneket segítsetek, hanem magát Németországot mentsétek meg Magyarországon.”²¹² Méltán nevezték a végvárak igénytelen katonáit a kereszténység védelmezőinek. Magyarország lett az a bástya, amely felfogta és elhárította a török támadások első és leghevesebb rohamait. Így született meg egyrészt a külföld támogatásának biztosítására, másrészt a hazai jobbagység mozgósítására az a jelszó, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája (clypeus et antemurale Christianitatis).²¹³ Különösen gyakran nevezik így a kor pápái s a humanista írók Magyarországot.²¹⁴

Ez a „védőbástya”-szerep a Habsburg-országok megmentését szolgálta és ellentétben állott Magyarország érdekeivel. Igen jellemző az, amit Soiterus Menyhért, a rajnai választó udvarában élt jogtudós és historikus adott I. Ferdinánd szájába a speyeri birodalmi gyűlésen: „... Mert messzemenően biztosabb háborút kívül és távol a hazától és idegen földön viselni”.²¹⁵

A kereszténység védelme — Tinódi megfogalmazásában — egybefonódott a vitézi becsülettel:

„Jó legényök, vitézők végházakban
Vannak gyakran terekkel bajvívásban
Az körösztýén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban”.²¹⁶

A vitézi becsület, a haza és a hit védelmének összefonódása, a „kereszténységnek paizsát” viselő Magyarország harcának európai távlata megcsendül Balassi Bálint költészetében is:

„Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki keresztýénségnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő iskola, immár Isten hozzád!”²¹⁷

A török elleni harc mindazoknak a népeknek közös ügye volt, amelyeknek életét, fejlődését, műveltségét az idegen hódítás közvetlenül fenyegette. A végbeli események egész Európa érdeklődésére számítottak; egyes városok minden nevezetesebb eseményről igyekeztek tájékozódást szerezni.²¹⁸ A magyar nép harca szinte kiszakíthatatlan része annak a küzdelemnek, amelyet a tengerparttól kiindulva a török terjeszkedés vonalába eső népek szinte örökségként adtak utódaiknak. A végbeliek öné-

zettel hirdették, hogy ők őrzik a királyság maradványait, — „reliquias regni”.²¹⁹ A több évtizeden át folytatódó végvári harcok a magyar nép és a vele együtt harcoló csehek, lengyelek, románok, délszlávok, németek és osztrákok hősi küzdelme — különösen az 1540-es évektől a 70-es évekig tartó időszakban — a maga egészében feltartóztatta és megállította a török előnyomulást. Az agresszor képtelen volt elérni, hogy a hódoltatott területeken nyugalmi állapotot teremtsen.²²⁰

Váraink a XVI—XVII. században a török elleni harcok véghelyei, s a magyar nyelv fejlődésének otthonai. A végházak élete teremtette meg nálunk a XVI. század virágzó irodalmát. A végházakban és a kastélyokban éltek a lantosok és a hegedősök, itt születtek a szép vitézi énekek. A végvári küzdelmek nemcsak Tinódi Sebestyént, Balassi Bálintot ragadták meg, hanem a külföldi költőket is.²²¹ Minden közepes véghelyen találunk iskolamestert, aki megbecsülésnek örvendett.²²² Terjedt a magyar írás-olvasás, a végvári harcosok közt nagy kedveltségnek örvendtek a könyvek vallásos olvasmányok és vitézi énekek is.²²³ A várban lakó főúr és családja körül a királyi udvarokra emlékeztető — ennél kisebb méretű — udvari élet alakult ki. A nemes e főúri udvarban adta fiát a katonai ismeretek és más tudományok tanulására; a leányokat pedig a várúrnőre bízták, aki a nemesi leányok számára szükséges ismeretekbe vezette be őket. A végházak és kastélyok a magyar ifjúság nevelőiskolái (seminarium militiae Hungaricae) voltak.²²⁴

A végvári küzdelmek igazságos háborúk voltak; találkoztak a nép alapvető érdekeivel. A török terjeszkedésének megállításához több nagyon fontos tényező is hozzájárult, de mindez nem változtat azon, hogy a végvári harcokban a magyar nép sikeres és eredményes önvédelmi harcát kell látnunk. Az elnyomott tömegek többsége elsősorban termelőmunkájával, termény- és pénzzel támogatja a végvári küzdelmet. De a vár őrzéséből és védelméből is kivették a részüket. A harcokat gáncsolta a törökkel megalkuvó, katonáit hanyagul fizető király, az uralkodó osztály, mely igyekezett szabadulni a végvárak fenntartásával ráháruló kötelezettségektől. Az öreg Magyar Bálint, egész életén át Nádasdy Tamás nádor hív szervitora, Fonyód és Szigliget kapitánya, ura halála után keményen leckéztette az özvegy nádorné jószágigazgatóját, Csányi Ákost, hogy az vonakodik kielégíteni a rábízott végbeliekkel kapcsolatos jogos követeléseit: „Pedig tudhatná — írja Magyar Bálint —, hogy a végvárakat nem lehet tők zörgetéssel tartani, mert attól nem fél a török, hanem emberrel szokták a végházakat tartani és szablyával oltalmazni, az ember peniglen ételt, italt, ruházatot, pénzt kér”.²²⁵

A végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősielelő adozatvállalása és helytállása — gyakran kilátástalan viszonyok között — megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában, és jelentősen hozzájárult a török támadó erejének felmorzsolásához.²²⁶ A várainkhoz fűződő néphagyomány és költészetünk gazdag anyaga is őrzi e hősi honvédő hagyományokat. A végvárakban népünk saját menedékét látta a török ellenséggel szemben.²²⁷

JEGYZETEK

¹ Engels: Válogatott katonai írásai. I. 43. l.

² A török veszély értékelésére: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban jelzése: Sta.), Ungarn, 1552. Fasc. 64. Locumtenens et Consilarii Electorius ac alii sacri Romani Imperii principibus Pataviae congregatis. „... Versantur iam Regni intra viscera, validissimi hostibus exercitus, cedunter more pecudum miseri Christiani, nulli sexui, nullae pariter aetati, quibus ferrum non adigitur” — Uo. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1552. jul. 5. „... cum iam hostes in visceribus Regni versantur et Arces obsident, expugnant et Regnum ferro et igne vastant, ac miseros fideles subditos Vestrae S. Maiestatis veluti pecudes mactant, et in servitutum abducunt illisque omni genere crudelitatis et turpitudinis (pro dolor, deus bene compatiare) abutuntur”. — *Salamon Ferenc*: Az első Zrinyiek. Pest, 1865. 228. l. — *Hóman Bálint—Szekfü Gyula*: Magyar történet. III. Bp. 1943. 402—409., 423. s. köv. 1. — A Magyarország története c. egyetemi tankönyv I/2. kötetéről. Irányelvek. Századok, 1960. 281. l. „A török feudális deszpotizmus — a feudalizmus keleti barbár-deszpotikus formája — a társadalmi haladás lehetőségét: az árutermelés fejlődését falun és városban, ennek talaján a feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet előkészítését, a nemzetek kialakulásának folyamatát messzemenően korlátozta: a haladás szempontjából negatívabb erőt képviselt, mint a rendi feudális állam vagy a centralizált feudális monarchia bármely európai változata”. — *Perjés Géza*: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 862—873. l.

³ Bp. *Hadtörténelmi Levéltár* (a továbbiakban jelzése: H. L.), Török kori iratok, 1548. Nr. 53. I. Ferdinánd Malvezzi oratorhoz. 1548. jan. 23. „... Quia vero tam Sanciachy quam alii officiales et stipendiati Serenissimi Principis Turcarum, qui si pax non servetur, maius commodum et victum uberiorem habent, et quibus etiam per hanc pacem praedantur facultas vicissim aufertur, propter huiusmodi proprium ipsorum commodum, huiusmodi pacem, etiamsi ex latere nostro maxime servetur, variis delationibus, et quacunque alia ratione poterunt turbare et subvertere proculdubio conaturi sunt”. — A Habsburg király és a szultán között kötött békék nem vontak meg sohasem pontos határokat, csupán az egyes várak hovatartozását szabták meg. Hogy egy-egy várból meddig terjedt a hatalom, az mindig a tényleges erőviszonyoktól függött. Ez az állapot a török érdekeknek kedvezett, mert így a várak körüli falvakból egyre többet hódoltatott meg. Ezért írja a haditanács, hogy nem lehet bízni a török szultánnal kötött békében, „ezen békeállapot tehát teljesen rossz, és nem lehet reá bízalommal támaszkodni”. Lásd: Haditanács jegyzőkönyve. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 649—650. l. Id. *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepítésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541—1593). Bp. 1911. 326—327. l.

⁴ *Thury József*: Török történetírók. II. Bp. 1896. 308. l. Szinán csász.: Az 1543. évi hadjárat története.

² Sta. Ungarn, 1551. Fasc. 61. Negotium Oppidi Petherwasar. „... In Sclavonia vero et partibus illis non desistunt Thurcae excursionses fere quotidie facere in ditionem Regiae Maiestatis, bonaque fidelium Suae Maiestatis, praedasque non solum pecorum, sed et hominum et furtim et palam faciunt...” — *Osztern Salamon Pál*: A „szent háború” (dsihád) a mohammedán jog szempontjából. (Egy fejezet az iszlám államtanából). Történelmi Szemle 1916. 185—228. l.

⁶ *Komáromy András*: Magyar Bálint kapitány életéből 1543—1572. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 271. l. „Az török pedig az falukon most mindenütt véres nyássat hordoztat, az mint az adó jár, fejenként fel veszi az szegénységet, kocsit és ökor szekeret is kérnek tőlök”. Fonyód, 1562.

⁷ Uo. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Szigliget, 1562. márc. 28. — *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 379. l.

⁸ Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 228. l. „A török nemzet államszervezeténél fogva — írja Salamon —, rablott emberekből meríti erejét. A munkára rabokat alkalmazott, rablott gyerekek voltak katonaságának színe és rablott nők voltak a török feleségei és szolgálói”.

⁹ Sta. Ungarn, 1545. Fasc. 54. Fráter György I. Ferdinánd királyhoz. „... non enim ille servitutum nostram, ut antea, sed sanguinem nostrum concupiscit...”

¹⁰ H. L. Törökkori iratok, 1527. (körüli évekből), Nr. 11. Brandenburgi Joachimtól: követeknek adott utasítás. „... Cum primus autem, quid atrocissimus ac Hereditarius Christianorum hostis Turca his intestinis Christianorum Regum bellis adhuc septentibus, fretus tentarit, non solum in Hungaria ac finitimis oris, sed plerisque aliis regionibus et nationibus caedem ac excidium minitans, igni ferroque omnia vastando...” — *Szegő, Végváraink szervezete* 1. l.

¹¹ A végvári rendszerről és a végbéli életéről a polgári történetírás önálló, jó munkát nem alkotott, kisebb tudományos cikket is keveset. Lásd: *Orthmayer (Ortvay) Tivadar*: A horváth—slavon—magyar határörvidék kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871. — *Vaniček, Franz*: Spezialgeschichte der Militärgrenze. Bd. I—IV. Wien, 1876. — *Acsády Ignác*: Végváraink és költségei a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 64—85., 246—267. l. — *Szendrei János*: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 86—103., 416—430., 617—631. l. — *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541—1593). Bp. 1911. — A török elleni küzdelmek részletes feltárásával marxista hadtörténelmi irodalmunk is adós még. Eppen ezért ma sem nélkülözhetjük — szemléletükből következő hibáik ellenére sem — Salamon Ferenc, Szendrei János, Acsády Ignác, Takáts Sándor, Szegő Pál, Szeffkú Gyula és a többi polgári kutató munkáit. Az elmúlt időszakban ugyan megjelent néhány figyelemre méltó tanulmány, forrásközlés és legutóbb a Szigetvári Emlékkönyv, mindezek az eredmények azonban csak valamelyest javítottak a mérlegen. Lásd: *Sinkovics István*: Végvári harcok. Magyar Történész Kongresszus 1953. jun. 6—13. Bp. 1954. 48—60. l. — *Sinkovics István*: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 772—793. l. — *Soós Imre—Szántó Imre*: Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952. — *Ruzsás Lajos* (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv. Bp. 1966. — A végvári rendszer társadalmi, gazdasági, hadszervezeti kérdéseinek és a török-ellenes várharcoló történetének új forrásanyagok alapján történő alaposabb feltárását és feldolgozását marxista hadtörténetírásunk fontos és halaszthatatlan feladatának tekintjük. Vö. *Horváth Miklós*: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány) I. rész. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 4. sz. 648—649. l. — Ifj. Fehér Géza a székesfehérvári történész tudományos ülésszakon felhívta a figyelmet, hogy a magyarországi várak és magyar történelmi események török ábrázolásainak összegyűjtése szükséges és sürgős feladat. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 3. sz. 568. l.

¹² *Neck, R.*: Österreich und die Osmanen (Stand und Problem der historischen Forschung). Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. X. 1957. 434—468. l. — *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 198—199. l. — *Elekes Lajos*. Rendiség és központosítás a feudális államokban. Bp. 95—96. l. — *Horváth, A* magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány). Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 648—649. l.

¹³ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 40. l.

¹⁴ Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Bécs, 1553. febr. 5. „... Thurcae, qui cum expeditionem aliquam suscipiunt, certa illorum confinia forti satis praesidio muniant, nostra confinia praesidiis carentia, facile obruere, vel ad minus ditionem Regiae Maiestatis Vestrae opprimere et devastare possunt...” — *Takáts Sándor*: Szegény magyarok. Genius kiadás, Bp. é. n. 9. l. — Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 15. l. A budai ejalet összesített zsoldösszeírásai szerint a budai szandzsák után, — ahol két különleges fontosságú vár is volt nagy őrséggel: Buda és Pest —, a fehérvári szandzsák katonai létszáma volt a legnagyobb. 1565/66-ban a budai szandzsák létszáma 3284 volt, a fehérvárié 1532 fő. Ugyanakkor az esztergomi szandzsák létszáma 1359, a mohácsié 737 fő. Lásd: *Velics Antal—Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. s. köv. I. Id. *Fitz Jenő*: Török végváarak és párkányok Fejér megyében. Kézirat. 2. l.

¹⁵ Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 20. „... Ubi enim locus ad sui conservationem quingentos homines desiderat, ibi vix ducenti aluntur”. — Uo. 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 21. „... Quantis etiam periculis Papa et Confinia illa exposita sunt, praesidia enim in illis existentia ad illorum tuitionem non sufficiunt...” — H. L. Törökkori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck gróf győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. május 2. Ebben Ferdinánd király levele Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1561. ápr. 21. „... Sed quia Thurcae numero longe superant nostros milites...” — Uo. Nádasdy Tamás válasza Ferdinánd levelére. Sárvár, 1561. ápr. 24. „... sed omnia castra tenentur nomine Imperatoris Turcarum et in omnibus copiosas gentes et quidem vigilantes et sobrias intertenent...”

¹⁶ *Kápolnai Pauer István*: A magyarországi várak a XVI. és XVII. században. Ludovika Akadémia Közlönye, 1874. — *Czobor Béla*: Magyarország középkori várai. Századok, 1877. — *Könyöki József*: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905. — *Varjú Elemér*: Magyar várak. Bp. é. n. — *Soós Elemér*: A magyarországi várak történeti fejlődése. Bp. 1912. — *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. Jahrg. Bp. 1931. — *Bedy Vince*: A győri vár és várkapitányok a XVI.—XVII. században. Győr, 1933. — *Faller Jenő*: Veszprém, Csesznek, Vásony és Palota várak XVI. századbeli alaprajzai. Veszprém, 1937. — *Gerő László*: Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. — *Gerő László*: Magyar várak. Bp. 1968.

¹⁷ *Horváth Miklós*: Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 845. l.

¹⁸ *Gyalóka Jenő*: Végvár és csatater. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. é. n. 250—252. l.

¹⁹ Haditanács az építkezésekről. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 662. l. Id. Szegő, Végváraink szervezete 52. l.

²⁰ *Hammer* közli (Geschichte des osmanischen Reiches. Bd. II. Pest, 1827.) Szulejmán szultán három magyarországi hadjáratának részletes útinaplóját, melyből kiderül, hogy 1526-ban 71 napig, 1529-ben 68 és 1532-ben 60 napig tartott a török sereg útja Konstantinápolytól Belgrádig. Id. Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 501. l., 3. sz. jegyzet.

²¹ Ruebér János tanácsos. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 515—516. l. Id. Szegő, Végváraink szervezete 58—59. l.

²² *Károlyi Árpád*: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok. Történelmi Tár, 1878. 553. l. Fráter György Ferdinándhoz. 1543. május 8. „... in eorum locorum expugnatione magnam partem aestatis absumat...” (ti. a török — Sz. I.)

²³ Szegő, Végváraink szervezete 58—59. l.

²⁴ A török véghelyeket 1548-ból felsorolja Tinódi Sebestyénnek Varkocs Tamás harcairól szóló éneke: Régi Magyar Költők Tára. III. Bp. 1881. 248. l. — *Fraknói Vilmos*: A magyar országgyűlés története. I. Bp. 1874. 133. l. A magyarországi várakban elhelyezett török őrségek létszáma Buda elfoglalása után 10—15 000 főre tehető: *Wien, Österr. Kriegsarchiv* (a továbbiakban jelzése: Kra.), Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2. Mellékelve Sforza Pallavicini levele Miksához. Győr, 1552. jún. 25. „... Certiorem insuper reddidimus Serenitatem Vestram Turcas citra Danubium exceptis villis et possessionibus eorum, cum duodecim millibus hominum semper ad bellum insurgere posse...” — Az udvari haditanács az 1560-as években 47 049 főre teszi a török végvárak rendes őrségét. Lásd: *Merényi Lajos*: A török végek őrsége 1577-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 259—261. l. A mezei hadsereg szükségességére vonatkozóan: Sinkovics, Végvári harcok. Magyar Történelem Kongresszus 1953. jún. 6—13. Bp. 1954. 53. l. — *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadserégélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). Bp. 1963. 171—174. l. — *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 43—60. l. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 774—775. l.

²⁵ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 8. l. — *Gerő László*: A várépítéset néhány szakkifejezéséről. Századok, 1969. 87. l. Gerő szerint a várvédelem döntő átalakulása az ágyúknak a várostromban való lassú bevezetésével következett be.

²⁶ *Erdélyi László*: A tihanyi apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. X. Bp. 1908. 149—150. l.

²⁷ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 56. l. Nádasy fogalm. Memoriale de castris finitimis (1555).

²⁸ Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 248. l. — Veszprém megyében Choron András védte Devecser és Sümeg vidékét, a Török testvérek Pápa környékét az ellenség rablásaitól. Lásd: Pákaý Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém, 1942. 12—13. l.

²⁹ Koppány Tibor—Péczeley Piroska—Sági Károly: Keszthely. Bp. 1962. 30. l.

³⁰ Komáromy András: Gersei Petheő János levelei Nádasy Tamáshoz. 1550—1562. Történelmi Társ., 1904. 273—274. l. Bécs, 1552. jan. 3.

³¹ Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Elefforma és műveltség az újkorban. Bp. é. n. 18. l.

³² Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 381. l. — Ruzsás Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 5. l.

³³ A magyar palánk „ex sepimentis et terreis aggeribus”; azaz fakerítésből és földtömésből állott. A régi írások a sövényépítés minden alakját a latin saepes és a magyar palánk vagy kert (kerítés) szóval szoktak nevezni. Vö. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 15. l. — Szegő, Végváraink szervezete 147. l.

³⁴ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 70. l.

³⁵ Szegő, Végváraink szervezete 147. l. — Tolnai, Régi magyar főurak 36—37. l. — ifj. Csemegi József: Fejezet az egri várszékesegyház történetéből. Bp. 1935. 3—23. l.

³⁶ Radnóti Aladár—Gerő László: A Balaton régészeti és történelmi emlékei. Bp. 1952. 106. l. — Entz Géza—Gerő László: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 134. l.

³⁷ Dornay Béla: Keszthely végvár a törökvilágban. Keszthely, 1935. — Csemegi József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle, VIII. 1941. — Dornay Béla: Keszthely és egykori vára múltjából. Balatoni Múzeum Értesítője, 1941. — Dornay (Darnay) Béla: Keszthelyi városképek és váralaprajzok. Balatoni Múzeum Értesítője, 1943. — Koppány—Péczeley—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 28—29. l. — A tapolcai templomerődre: Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 70. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 19. „... In Tapolcha Ecclesia est lapidea, sepibus et trabibus aggereque simul congesto circumdata”

³⁸ Martonfalvai Imre deák Emlékirata. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI—XVIII. századokból. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály. Írók, XXXI. Bp. 1881. 150. l.

³⁹ Az ingyen munka részleteiről több országgyűlés intézkedik: 1567: 17., 1569. 19., 1574: 5. és 1578: 34. tc.

⁴⁰ Corpus Juris 1556: 9—17. tc. Id. Szendrei, Váraink rendszere és felszerelése. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 95—96. l.

⁴¹ Füssy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története. VII. Bp. 1902. 610—611. l.

⁴² Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 82. l.

⁴³ Demkó Kálmán: Magyarország hadiereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 315—316. l. — Szegő, Végváraink szervezete 315—316. l. — Kiss István: A parasztság és a főurak XVI. századi honvédő harcunkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 3—4. sz. 75. l.

⁴⁴ Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 778—779. l.

⁴⁵ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 118. l.

⁴⁶ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 21—22. l.

⁴⁷ Uo. 72. l.

⁴⁸ Gyula 1566. évi ostrománál „az ágyúzás a gerendákról a tapaszt levervén, Petraf elhatározta, hogy a gerendázat meggyújtásra fordítva igyekezetét”. Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490—1606. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 532. l.

⁴⁹ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 67. Miksa főherceg Khunigsberg győri parancsnokhoz. Bécs, 1552. jún. 25.

⁵⁰ Komáromy András: Magyar Bálint kapitány életéből 1543—1572. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 257. l.

⁵¹ Sági Károly—Iványi Béla—Péczeley Piroska: Keszthely. A Veszprém megyei

Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa. é. n. 36—36. l. — Koppány—Pécely—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 28—29. l.

⁵² Entz Géza—Gerő László: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 38. l.

⁵³ Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 54. l.

⁵⁴ Iványi Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. 18., 21. l. Zalaegerszegi Áll. Levéltárban. — Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. 88—97. l. — Sebők Samu: Adatok Zalaegerszeg város történetéhez. Zalaegerszeg, 1902. 8—10. l. — Degré Alajos.: A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Különlenyomat a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. kötetéből. Veszprém, 1964. 259. l. — Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. Vidéki városaink. Bp. 1961. 60. l.

⁵⁵ Takáts, Bajvívó magyarok. Bp. é. n. 261. l. — Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 61—62. l.

⁵⁶ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 18. l. — Szegő, Végváraink szervezete 121—122. l. — Gyárfás István: Dobó István Egerben. Bp. 1879. 40—60. l.

⁵⁷ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. Jahrg. Bp. 1931. 99—110. l. — Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 95—98. l. — Gerő, Magyar várak, Bp. 1968. 11 s. köv. l.

⁵⁸ Tinódi Sebestyén: Varkucs Tamás idejében lött csaták Egerből, 38—41. verssor.

⁵⁹ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 70. l. Névsorukat összeállította Melichár Kálmán: Ludovica Akadémia Közlönye, 1884. 524—539. l.

⁶⁰ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 224. l.

⁶¹ Bárczay Oszkár: A hadügy fejlődésének története. II. 274. l.

⁶² Tinódi Sebestyén: Eger vár viadaljáról való ének, 102—104. verssor

„Kapu palánk mellett egy nagy domb vala,

Tetejére kasokat raktak vala,

Kiról ágyúk kétfelé járnak vala...”

⁶³ Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 340. l.

⁶⁴ Corpus Juris Hungarici 1526—1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 108—109. l. — Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 121. l.

⁶⁵ Fraknói, A magyar országgyűlések története. II. (1537—1545). Bp. 1875. 27. s. köv. l. — Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 71—73. l. Ennek értelmében szólítja fel az 1550: 9. tc. I. §-a Ferdinándot, hogy erősítse meg a végvárat minden szűkséggel, hogy a támadásokat vissza tudják verni. Az 1547. évi III. articulus: „Ordines et status regni supplicant Maiestati suae humillime, dignetur loca finitima ultra citraque Danubium necessariis ubique praesidiis firmare; ut perfidorum hostium conatus retardari, atque ipsi fideles Maiestatis suae defensi esse possint. Magyar Törvénytar, 1526—1608. Bp. 1899. 190. l.

⁶⁶ Fraknói, A magyar országgyűlések története. III. (1546—1556). Bp. 1875. 19—20. l.

⁶⁷ Salamon Ferenc írja (Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 656. l.): „A Zrínyi által szerzett birtokok nemcsak magukat védték meg száz évnél tovább, hanem Horvátország és a dunántúli rész megtartásában tán éppen a Zrínyieknek van legtöbb érdemük”.

⁶⁸ Országos Levéltár (a továbbiakban jelzése: O. L.), Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missiles. Nádasdy Tamás I. Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 9.

⁶⁹ Martonfalvai Imre Emlékirata. Bp. 1881. 150. l. „... Ez épületüket az fejedelem megértvén, úgy küldte lovagot és valami kevés gyalogot Pápa őrzésére és általmára az mi könyörgésünkre”. — Uo. 151. l. — H. L. Törökkori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. május 2. Ebben Nádasdy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. „... In Symegh etiam Vestra S. Maiestas locet praesidium tam equitum quam peditum. In Chobancz, Thadyka, Zeghlygheth et in monasterio etiam Keszthel ponenda essent aliqua praesidia”.

⁷⁰ Komáromy, Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550—1562. Történelmi Társ, 1904. 273—274. l. Bécs, 1553. jan. 3.

⁷¹ Nem adhatunk igazat Szekfű Gyulának abban, hogy „a védelmi vonalat mindenek felett az ő (ti. nagybirtokos — Sz. I.) szíve és agya, energiája és bátor vezetése tartja meg”. Lásd: Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 218. l. — A végvárak áthárítására lásd: Sta. Ungarn, 1557. Fasc. 78. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz.

Sárvár, 1557. aug. 28. „... nulla in me eiusmodi facultas sit, qua firmare eam (ti. Kanizsa várát — Sz. I.) queam, pertinenciis praesertim eius praecipua ex parte vastis et in solitudinem redactis. Videam vero certo, si quid Zygetho adversi eveniat, nullum esse locum ad excipiendos hostiles insultus Kanisa commodiore, ea vero amissa in discrimine mox non Styriam tum cum vicinis regionibus, sed Austriam quoque ipsam futuram”. — *Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 92. l. — Gyula várának átadására: Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Copia Reversarium Relictae quondam Francisci Pathochy. — *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313—1800). Bp. 1938. 185—186. l. Özv. Pathóchy Ferencné Ferdinánd királyhoz. Gyula vára, 1552. május 20. Elismeri, hogy a királlyal kötött szerződés alapján neki Gyula várát teljes felszerelésével együtt 13 000 forint meg Boldogkő vára ellenében Aldana marsallnak átadta. — Keszthely királyi kézre adására: Komáromy, Gerssei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550—1562. Történelmi Tár, 1904. 270—271. l. Pozsony, 1552. szept. 18. — Uo. 271. l. Bécs, 1552. szept. 25. „... Im esmég újontan könyörgék ő felségének az kesztheli calostromra való fizetéséről...” — Uo. 273—274. l. Bécs, 1553. jan. 3. „... ő felsége tenne valami fizetést oda, mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon...” — Uo. 420—421. Rezi, 1561. júl. 20. „... Azért Nagyságos urunk könyörgünk te Nagyságodnak az Ur Istenért, hogy te Nagyságod méltóztassék ő felségével az megnevezett keszthelyi klastromra oly gondot viseltetni és megtartani, mert te Nagyságod érti Nagyságos uram, hogy mi ehhez elégtelenek vagyunk...” *Kárffy Ödön*: Lengyelóti István Szigliget várát Rajka birtokáért cserében felajánlja a királynak (1588. szept. 13.). Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 644—645. l. „... mert erőtlén vagyok az megtartására”.

⁷² *Gyenis András*: A magyar püspökségek helyzete a mohácsi vésztől 1600-ig. Regnum, 1926. 91. l. — Gyárfás, Dobó István Egerben. Bp. 1879. 20—32. l. — Ruzsás, Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 8—9. l. — *Egri érseki levéltár*, Libri-sorozat; okmánykönyvek, rakt. sz. 13. Liber 13. Agriensis Episcopatus iurium et episcopum historiam continens, Tomus II. 1010—1711. 37—46. l.

⁷³ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 76—77. l.

⁷⁴ *Id. Békefi Remig*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 256. l.

⁷⁵ Károlyi, Fráter György levelezése és egyéb öt illeto iratok. Történelmi Tár, 1879. 497. l. Salm Miklós Fráter Györgyöz. Pozsony, 1549. márc. 16. — H. L. Török-kori iratok, 1549. Nr. 81. Ferdinánd Malvezzi oratorhoz. Bécs, 1549. aug. 26. — Történelmi Tár, 1879. 501. l. Ferdinánd Fráter Györgyöz. Pozsony, 1550. febr. 14. — *Szegő, Végváraink szervezete* 33. l.

⁷⁶ *Molnár Erik* (szerk.): Magyarország története. I. Bp. 1964. 172—173. l.

⁷⁷ Demkó, Magyarország hadi ereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 329. l.

⁷⁸ Magyar Országgyűlési Emlékek. IV. 155. l. — *Szegő, Végváraink szervezete* 24. l.

⁷⁹ *Gerő László*: Palota vára és a török-kori végvárak. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 6. sz. Veszprém, 1967. 280. l.

⁸⁰ *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 393. l. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. 1556. nov. 15.

⁸¹ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 77. l.

⁸² *Vö. Koppány—Péczy—Sági, Keszthely*. Bp. 1962. 29. l.

⁸³ Haditanács az építkezésről. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 667. l. Haditanács jegyzőkönyve. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 658. l. *Id. Szegő, Végváraink szervezete* 77. l.

⁸⁴ *Verancsics Antal*: Összes munkái. I. Pest, 1857. 258. l. „Arx Nova, ... quae his temporibus, juxta Nitriae flumen in ditone Strigoniensi, ad arcendas subitas hostium incuriones aedificare coepit”. — *Matunák Mihály*: Érsekújvár második alapítása. Hadtörténelmi Közlemények, 1897. 102—103. l. — *Balás György*: Újvár várépítési rendszere. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 207—208. l. — *Szegő, Végváraink szervezete* 21. l.

⁸⁵ Komáromy, Thelekessy Imre. Hadtörténelmi Közlemények, 1889. 232. l.

⁸⁶ *Corpus Juris Hungarici* 1526—1608. Bp. 1899. 460. l. 1559: XXX. articulus. *Id. Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései*. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 781. l.

⁸⁷ *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 96. l. Térkép. A Muraköz vé-

delme. Kiskómár „a legspiccen való véghely” volt, amely egy keskeny földnyelven feküdt s Hidvégnél függött össze a királyi Magyarországgal. A mai Kiskómárom—Keszthelyi közt vezető út volt főútfejeje, melyet a törökök mindenkor igyekeztek veszélyeztetni, hogy lehetőleg tegyék a vár utánpótlását és a határterületekkel való összeköttetését. „Komárra tizenegy végház néz — írja Kisserjény Gábor kapitány 1574. február 28-án Batthyány Boldizsárhoz —, sok az ellenség körülünk és szüntelenül rabol, felesen jár, három, négy, ötszázán mindenkor inkább Komár mellett megyen fel és erre jó alá az szegény nyomorult rabokkal...” Id. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 75—76. l.

⁸⁸ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 152—153. l. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg. 1562. febr. 19. A törökök „Tapolczán akar-nak kastélt csinálni, hogy sok lovag lakhassék benne...” — Uo. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 20. „... Én igen gondolom, hogy Tapolczán fognak kastélt csinálni, kit ha megcsinál, hamarsággal egész Zala elvész belőle”. — Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 40. l. — Mivel egy-egy vár erejét és hatósu-garát az ott állomásozó könnyű lovasság száma szabta meg, ezért az 1567. évi tör-vény 20. cikkelye kimondotta, hogy a keszthelyi vár is kapjon állandó lovas kato-naságot.

⁸⁹ *Velics Antal—Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 86—87. l. — *M. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv. Bp. 1966. 160. l.

⁹⁰ *Forgách Ferenc*: Magyar historiája 1540—1572. Monumenta Hungariae His-torica. Scriptores. XVI. Pest, 1866. „... itidem quoque, ex Babolcha et Kapos—Uj-varo, harum ambas occupandas statuit, primum ut excursiones averteret, dein etiam viam in Sigetum intercluderet; quod Sigetiensibus non modo ad excursiones hos-tiles, sed etiam ad profectiones periculosum et gravissimum erat futurum... Ex eo tempore difficillima erat Sigetum via et non aliter, nisi copiis patebat”. — Salamon, Az első Zrinyiek. Pest, 1865. 228—230., 381—382. l. — Sta. Ungarn, 1556. Fasc. 76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigethiensis. — *Szilágyi Sándor*: Sziget-vár 1556-iki védelmének történetéhez. Századok, 1876. — *Szádeczky Lajos*: Sziget-vár első ostromához, 1556. Történelmi Tár. 1881. — Ruzsás, Az egri vár gazdálko-dása a XVI. században. Bp. 1939. 63. l. — *Spáczay Hedvig*: Újabb adatok az egri vi-tézek és Losonczy Anna közötti viszályhoz. Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 342. l.

⁹¹ *Ruzsás Lajos*: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Kisebbségi tanulmányok, 1961. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1961. 77—79. l.

⁹² *Martonfalvy Imre* deák Emlékirata. Bp. 1881. 151., 154—155. l. Id. *ifj. Sza-kály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). Puskás Attila (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd, 1969. 26. l.

⁹³ Id. Soós—Szántó, Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952. 77. l. — Sinkovics, Végvári harcok. Bp. 1954. 51. l.

⁹⁴ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216—217. l. — Ná-dasdy Tamás levele Miksához. 1562. ápr. 5. Primási Könyvtár, Esztergom, Batthyány-gyűjt. Cat. V. Tit. IV. 50—55. Id. Sinkovics, Végvári harcok. Bp. 1954. 51. l.

⁹⁵ Horatius: Epist. I. 18. Id. *Eckhardt Sándor*: Az ismeretlen Balassi Bálint c. munkájában (Bp. 1943. 23. l.) és Spáczay, Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. 700. l.

⁹⁶ Takáts, A magyar vár. Századok, 1907. 817. l. — Szegő, Végváraink, szerve-zete 52. l.

⁹⁷ Ruzsás, Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Pécs, 1961. 75. l.

⁹⁸ A káptalanfalviak 1693. évi beadványa. Zalaegerszegi Áll. Levéltár, 1693. évi közgyűlési iratok. Id. Degré, A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Külön-lenyomat a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. kötetéből. Veszprém, 1964. 259. l.

⁹⁹ *Sinkovics István*: Élő és halott falvak. (Népesség hullámlás Esztergom me-gyében a török alatt és után.) A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató In-tézet évkönyve. Bp. 1934. 276. l.

¹⁰⁰ Acsády, Végváraink és költségeink a XVI. és XVII. században. Hadtörté-nelmi Közlemények, 1888. 76. l.

¹⁰² Ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje. Szekszárd, 1969. 65. l.

¹⁰² Ifj. — Szakály, Tolna megye negyven esztendeje. Szekszárd, 1969. 65. l.

¹⁰³ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 156—157. l. Ormány Józsa Nádasdy Tamáshoz. Sümeg, 1561. május 21. — Ugyanezt a gondolatot fejtette ki Ormány Józsa sümegi várnagy Csányi Ákoshoz írt levelében is: uo. 135. l. Sümeg, 1561. ápr. 27. „...soha az tereknek nagyobbán nem árthatnánk, mintha az földet elpusztítanánk egynehán mérfölden az terek környül, mert az hódolt nép tartja az tereket mindennel ...

¹⁰⁴ Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. V. Bp. 1897. 257—261. l.

¹⁰⁵ Takáts Sándor: Magyar tüzes- és lövészerszámok. Századok, 1908. 51. l. és uo. 1. sz. jegyzet. — O. L. Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. 1559. (pontosabb keltezés nélkül). „...Nam et ego habeo unam (ti. bombardam — Sz. I.) in Kanysa, quam propter frequentes fatigationes dandum signum miseris colonis (cum Thurci ad depopulandum solent excurrere), ut subito signo fugae se consulerent” — *Iványi Béla*: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények, 1927. l. — Azonnal jelzést adtak, ha a török valami palánknak való fal készítéséhez fögött. Takaró Mihály tihanyi kapitány 1558. július 7-én jelentette: „Vasárnapra virradóan Ságvárrott az terek egy szentegyházat erősítettnek meg; rájuk üték, Istennek akaratjából mingyárast megvettem tőlük az tornyot; egy óránál tovább viattam reájok”. Lásd: Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 61. l.

¹⁰⁶ Szegő, Végváraink szervezete 52—53. l.

¹⁰⁷ Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 774—775. l.

¹⁰⁸ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1961. 274. l.

¹⁰⁹ Perjés, Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 84—86. l.

¹¹⁰ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 266. l.

¹¹¹ A vármegyei nemesi katonaság szánalmas állapotáról egy szemtanú az alábbiakban számol be: „A vármegyeiek sem gyalog, sem lóháton nem tudnak harcolni s háborúban hasznavehetetlenek. Némelyiknek fél saruja, másíknak fél sarkantyúja hiányzik. Soknak madzag a zsinórja, majd mindegyik oldalára, tomporára köt egy-egy rozsdás kardot vagy tiszákot (széles, rövid félgörbe kard — Sz. I.), melyet rongyos hüvelyéből évek óta nem húztak ki. Aztán befedi magát egy nyakba akasztott ócska pajzsral, melynek boritékát és teteje bőrét a moly és az egér már régen egészen lerágta. Kezébe veszi üres, sípszerű, nádként törékeny s hajlékony lándzsáját vagy dárdáját, melynek neve kopja, de nem kapja; megindul száraz, apró lován, melynek csak oldalbordái és csontjai látszanak”. Lásd: *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. 340. l. Id. Acsády, Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 180. l.

¹¹² Engels mutatott rá arra, hogy a nyugati államok hadművészetében a XVI. század elején kettős változás következett be: a franciák tökéletesítették a tüzérséget, a spanyolok pedig a kézi lőfegyverek minőségének javításával új jelleget adtak a gyalogságnak. Az új, sokkal jobb ballisztikai tulajdonságokkal rendelkező fegyvert muskétának nevezték. A muskétások és a pikások együttműködésével a gyalogság vált döntő fegyvernemmé, de a kézi tűzfegyverek tökéletesedése a lovasságra sem maradt hatástalan, azt is felszerelték tűzfegyverekkel. A páncélban harcoló nehézlovasság a kopja és a kard mellé pisztolyt is kapott, de a könnyűlovasságnál is megjelent a lőfegyver. Mindezekre lásd: *Razin*: A hadművészet története. II. A háború feudális korszakának története. Bp. 1961. 507—520. l. Ezek a változások érintették az osztrák Habsburgok török ellen küzdő hadseregét is. — A gyalogságnak eleinte még kevesebb jelentőséget tulajdonítottak. Mikor a magyar rendek 1543-ban a végházak állandó őrségének a számát 16 000 emberben állapították meg, 3—4000 gyalogost és 12—13 000 huszárt kívántak. Lásd: Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 262—263. l.

¹¹³ Komáromy, Magyar Bálint kapitány életéből. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 271. l. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 3.

¹¹⁴ Takáts Sándor: A huszár, a száguldó és a jargaló. Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás Bp. é. n. 81 s. köv. 1. — Hóman — Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 226. l. A huszárság alkalmas volt kémzemplére, portyázásra, zsákmányszerzésre s a menekülő ellenség üldözésére. Fegyverzetük kopjából, szablyából, rövid puskából vagy pisztolyból állt. Ezt egészítette ki a csákány vagy buzogány, valamint a hosszú szűrő-tőr.

¹¹⁵ Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 178—198. l. — Ua. A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956. Alföldi Füzetek 1. sz. — Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kosuth nominatae Series Historica VIII. 1969. 7—44. l. A hajdúk ruházata, fegyverzete nem volt egységes (puska, kard, fokos, csákány, buzogány, íj, lándzsa),— fegyelmük is sok kívánnivalót hagyott maga után, de félelmetes és kérlelhetetlen harcosok, kegyelmet nem adtak, de maguk sem kértek.

¹¹⁶ A szegedi hadinépről szóló 1552. évi kimutatás (Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 63. Nomina dominorum, capitaneorum et militum, quorum gentes fuerunt Zegeadini. — Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 32. l.) 1860 rendes magyar gyalogost és 1000 hajdút említ. Nem sokkal később azonban a darabontok és a hajdúk egységes gyalogsággá ötvöződtek, úgyhogy a darabont és a hajdú szó ugyanazt jelentik. A törökök igen félték a darabontoktól (hajdúktól). A hegyesdi török védősereg az 1562. évi ostrom idején kijelentette Magyar Bálint fonyódi kapitánynak, hogy „ím szabványkat ki hánnyuk, az házat (= végházat — Sz. I.) is megagyuk és mi magunkat is rabságra aggyuk, csak az Istenért az drabantnak ne hagy levágni”. Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273. l. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 8.

¹¹⁷ H. L. Törökkori iratok, 1548. Nr. 53. Ferdinánd Malvezzi oratorhoz. 1548. jan. 23. „... quod factu difficillimum sit, ut tot latrones et praedones, qui propter tot annorum bella uex raptu et latrociniiis vivere asueti, in silvis latitare, atque nunc huc, nunc illuc latrociniorum suorum exercendorum causa sese subripere solent...” — Takáts, a magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 93—94. l.

¹¹⁸ Dudás Gyula: A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században. Szeged, 1887. — Gyórfy István: A hajdúk eredete. Protestáns Szemle, 1927. — Császár Edit: A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1932.

¹¹⁹ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1878. 550. l. Ferdinánd Fráter Györgyhez. Nürnberg, 1543. ápr. 4. — A komáromi naszádosok kiváltságlevele. Hadtörténelmi Közlemények, 1895. 395—399. l.

¹²⁰ A Habsburgok által a XVI. században Magyarországon alkalmazott zsoldosrendszer eredete a XV. század végére (I. Miksa uralkodásának idejére) nyúlik vissza. A landsknecht 1525-ben Páviánál megverték a svájci gyalogosokat, s ettől kezdve őket tartották Európa legjobb gyalogosainak. Az intézmény életképességét megkönnyítette a forrongó német társadalom, amely tízezrével dobta Európa harctereire a katonaaanyagot. A verbuválók dobszavára a bomló feudalizmus talaján egyszisztenciájukat vesztett személyek jelentek katonai szolgálatra, akik létüket ezáltal a hadsereghez kötötték. A fegyelmet egy ilyen összetételű seregben roppant nehéz volt tartani. A zsoldosok szolgálati ideje 6—12 hónapig terjedt, szerződésük leteltével a lakosság nyakán elősködtek. Lásd Razin: A hadművészet története. II. Bp. 1961. 516—520. l. — Pfeffermann, H.: Zusammenarbeit der Renaissancepapste mit den Türken. Winterthur, 1946. 127. l. Id. Turetschek, Christine: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529. Dissertation der Universität Wien 10. Wien, 1968. 315. l.

¹²¹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273—274. l. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 10.

¹²² Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. I. Bp. 1964. 173. l. A magyar mezei hadak katonasága a következő elemekből tevődött össze: a) partikuláris nemesi felkelés (mivel a király nem volt hajlandó hadjáratokat vezetni, ezért nem is volt általános (generalis) nemesi felkelés, hanem csak particularis expeditio); b) portális katonaság; c) a jobbágyok adójából és a subsidiumból fogadott zsoldosok; d) a városok kamara által megállapított adójából kiállított katonaság; e) az egyház által a tized után kiállított katonaság; f) a főurak magánhadserege.

¹²³ Iványi, A tüzérség története Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények, 1927., I., 4., 370. l. A tüzérség vár-, ostrom- és tábori tüzérségre tagolódott.

¹²⁴ Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 579. l. — Gyalóky Jenő: Végvár és csatater. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp. é. n. 228. l.

¹²⁵ Sta. Ungarn. 1542. Fasc. 49. Legationis Karansebesiensium summa. „... Ipsi (ti. a törökök — Sz. I.) multum timent a Haidonibus nostris, Husaronibus et equibus gravis armaturae, de lanchigeris nihil...”

¹²⁶ Szendrei, Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 418. l.

¹²⁷ Acsády, Végváraink és költségeink a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 72. l.

¹²⁸ Komáromy, Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 270—271. l. Pozsony, 1552. szept. 18.

¹²⁹ Sta. Ungarn, 1550. Fasc. 56.

¹³⁰ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 164—165. l.

¹³¹ O. L. Nádasdy-család lt. Missil. Ádám deák levele Nádasdy Tamáshoz. 1551. Kisasszony napján. Id. *Takáts Sándor*: Ráthoti Gyulaffy László. Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 477. l. — Takáts, Emlékezzünk eleinkről Genius kiadás Bp. é. n. 145. l. Cseh Dénes 1551-ben Sárvárról írja Nádasdy Tamáshoz: „Nagyságod szolgálai: Policsányi György és Zarka Pál mentek volt Veszprémbe az török elébe, ott az uraimmal, kik Veszprémbe voltak és némihány felől eleinkbe gyűltek az szegénységgel, reájuk ütöttek az terekekre... Az fű vajdák, agák mind foglyá estek... Azt mondja Zarka Pál, hogy Mátyás királytul fogva időkbén sehol nem estek ennyi főnépek és ilyenek, mint most estek...”

¹³² Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 391—392. l. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után. Szekszárd, 1969. 52—53. l. — Nádasdy Kristóf egerszegi katonái Földvárnál 1561-ben Kásson pasa egyik vajdájától kocsikat, lovakat zsákmányoltak. Lásd: Takáts, Thengödi Bornemissza János 357 l. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után. Szekszárd, 1969. 53 l. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 148—149. l. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31. „...Pápa mellett két száz lóval voltak és lesre várták volna a pápai uraimat...”

¹³³ *Balassi Bálint*: Egy katonaének. Vö. *Takáts Sándor*: A török—magyar bajviadalok. Bp. 1913. — Tolnai, Régi magyar főurak. Bp. é. n. 72—73. l. — Hires bajvivő — vagy ahogy abban az időben mondták — „versengős” vitéz volt a XVI. század második felében Gyulaffy László, Csobánc, Magyar Bálint, Fonyód és Szigliget, Pisky István, Tihany és Thury György, Palota kapitánya. Lásd: Takáts, A török—magyar bajviadalok. Bp. 1913. 50—51., 68—69., 79—81. l. Egyik leghíresebb párviadal Csobánc falai alatt zajlott le Gyulaffy László várkapitány és Pazajit hegyesdi török parancsnok között 1561-ben. Lásd: Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216 s köv. l. — Gyulafi Lestár történeti maradványai. Történelmi Tár, 1893. 203—204 l. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 243—244. l. — Uo. 258—259. l. Bajra hívó levél Magyar Bálinthoz.

¹³⁴ Y-s: Végvárak. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 547. l.

¹³⁵ *Miskolczy Gyula*: A magyar nép történelme a mohácsi véstől az első világháborúig. Róma, 1956. 51. l.

¹³⁶ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 72—73. l. — Demkó, Magyarország hadi ereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 11—13. l.

¹³⁷ Acsády, Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 440. l. és 1. jegyzet. — Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 77. l. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 780. l.

¹³⁸ Merényi, A török végek őrsege 1577-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 259—261. l. Az udvari haditanács az 1560-as években 47 049-re teszi a török végvárak rendes őrségét.

¹³⁹ Schwendy Lázár tanácsa. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 261. l. — Sallamon, Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 124. l. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 780. l.

¹⁴⁰ Vö. *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp. 1969. 468. l.

¹⁴¹ *Bartha Antal*: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle, 1968. 1—2. sz. 123—124. l. A feudális parasztság differenciált, történelemhű bemutatása helyett, annak bizonyos idealizált ábrázolásával találkozunk az 1950-es évek történeti műveiben. Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi szabadságharc. Bp. 1951. 9—10. l.

¹⁴² O. L. Kinestári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Thurzó Ferenc nyitrai püspök Nádasdy Tamáshoz. Nagyszombat, 1555. jan. 19. „...Rationes et condiciones conducendorum mille Equitum ad annum salarium (vulgo Jargalaz) cum summa difficultate coniunctas accepi”. — *Takáts Sándor*: A huszár és a száguldó. Budapesti Hírlap, 1910. május 19. — *Tóth Zoltán*: A huszárok eredetéről. Hadtörténelmi Közlemények, 1934. — Hóman — Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 162. l.

¹⁴³ O. L. Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. A helytartótanács Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. okt. 23. „... ubi etiam reperitur ingens fugitivorum hominum, qui... a partibus Debreczen et aliis inferioribus locis rabiem Thurcicam fugerunt, numerus...”

¹⁴⁴ *Takáts Sándor*: A török hódoltság korából. Genius kiadás, Bp. é. n. 299. I. 3. sz. jegyzet. „Multi sunt pauperes nobiles, qui sunt optimi milites et omnes respiciunt confugiunt et congregantur ad dominium nostrum, quos omnes dominus noster cogitur donis et pecuniis providere, quia bona illorum Turcus possidet”.

¹⁴⁵ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 243. l. — Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 155—159. l.

¹⁴⁶ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 238—239. l.

¹⁴⁷ Fraknói, Magyar Országgyűlési Emlékek. IV. 24. l. — Szegő, Végváraink szervezete 184. l. — *Benczédi László*: Parasztok és katonák XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmainkban. Új Írás, 1963. 5. sz. 738—743. l. — *Pach Zsigmond Pál* (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 272—274. l. — Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 137—138. l. „A foglalkozás nélkül maradt harcosok eme nagy számából egész sereg condottieri állott elő, kik készek voltak zsoldért szolgálni, akár a magánosok, akár a király váraiban”.

¹⁴⁸ *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. 223—224. l. — Takaró Mihály tihanyi kapitány hajdúja a szegénységet úton-útfélen sarcolták, kínozták, lábuknál fogva akasztották fel őket. Lásd: Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 262—263. l.

¹⁴⁹ Benczédi, Parasztok és katonák XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmainkban. Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 272—274. l.

¹⁵⁰ O. L. Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. A helytartótanács Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. okt. 23. „... universa illa Regni plaga usque ad Poloniae confinia capitatum pro salute patriae, pro aris et focis, atque adeo pro liberis et coniugibus consurgat...” — *Brutus*, *Rerum Hungaricarum libri III.* 424. l. „... pro laribus, ac liberis pugnant”. Id. Szegő, Végváraink szervezete 342. l.

¹⁵¹ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 84. l. A landsknechtet nem érdekelte, hogy kit szolgál, milyen célokért küzd. Számára a háború a megélhetést jelentette; annak szolgálatába állt, aki többet s pontosabban fizetett. Ha nem kapta meg a zsoldot, a lakosság kiméletlen kifosztásával s a hadiszákmánnyal kárpótolta magát. Amikor nem volt sem zsoldfizetés, sem pedig zsákmányra nem volt kilátás, fellázadt és megtagadta a szolgálatot.

¹⁵² *Holub József*: Istvánffy Miklós története a hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. 52—53. l. — Győr, „Németország kulcsa”, 1594-ben került török kézre. Lásd *Szávai Gyula*: Győr, 1896. 50. l. — *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek Génius kiadás, Bp. é. n. 55—67. l. Kanizsa feladásának következményeként több kisebb végház (Eabocsa, Kiskomár stb.) szintén török kézre jutott.

¹⁵³ A vallonok lázadása Pápán 1600-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 435—489. l. — *Komáromy András*: A mezőkeresztesi csata 1596-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 28—67., 157—180., 278—298. l. — *Kropf Lajos*: Eger vár eleste és a keresztesi csata 1596. Századok, 1895. 408., 416. l.

¹⁵⁴ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 248—249. l. Acsády szerint az 1549. évi költségelőirányzat: a mezei hadak és helyőrségek 397 472 magyar forint, a végvárak kijavítása 100 000, a törökkel való diplomácia érintkezés költsége 64 000, a polgári kormányzat és közgazgatás 32 000, összesen tehát 593 472 magyar forint.

¹⁵⁵ Sta. Ungarn, 1550. Fasc. 56. Computus intertentionis gentium. „... Insuper, ultro praedictos sumptus omnes intertentionis gentium ac militum, oportet etiam. Maiestatem eius Regiam ingentem summam convertere in structuras et aedificia necessaria, quae sane summa ascendit ad 100 000 flor. et utra...” — Hóman — Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 125. l.

¹⁵⁶ Hóman — Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 134. l. A Habsburgok azonban — Szekfű Gyula megállapítása szerint — a bevételeknek legalább egynegyedét, de inkább egyharmadát az országon kívül, s nem a védelem céljaira fordították.

¹⁵⁷ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 128. l.

¹⁵⁸ Sta. Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ad Sacratissiman Caesarum Maiestatem Sta-

tuum et Ordinum Regni Hungariae supplicatio. 1548. febr. 27. „... Nam vires et facultates Hungarorum adeo iam continuis Turcarum direptionibus et multis aliis oneribus atque expensis ad conservationem gentium expositis, attritae sunt et diminutae, ut sine externo praesidio nequaquam vel in modica parte sufficere posse, ad tam latissima confinium loca, videantur”.

¹⁵⁹ Rueber János tanácsa. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 505—506. l. Id. Szegő, Végváraink szervezete 239. l.

¹⁶⁰ Gyárfás, Dobó István Egerben. Bp. 1879. 21. s. köv. 1. — Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 104., 112. l. — Szegő, Végváraink szervezete 213. l. — Ruzsás, Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939.

¹⁶¹ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 158. l.

¹⁶² Acsády, Végváraink és költségeik. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 263. l. — Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 59. l. A palotai vártartomány falvainak és pusztáinak túlnyomó része 1559-ben a tisztek és a főlegények kezén volt. (Nomina possessionum, quas milites Palotaienses ad arcem Palota possident pro officio: 1559. ápr. 3.). — Martonfalvy Imre deák írja Emlékiratában: „Mierthogy Szepligetűz igen kevés jószág vala, nem volt az nagy pusztá várat honét építenöm...” (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századból. Bp. 1881. 138. l.)

¹⁶³ Pákay, Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém, 1942. 9—10., 17. l.

¹⁶⁴ Kandra Kabos: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. Eger, 1885. 542. l. — Ua. Az egri főegyház Szent János könyve. Eger, 1886.

¹⁶⁵ Századok, 1869. 498. l. — Szegő, Végváraink szervezete 177. l. — Pákay, Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém, 1942. 16. l. — Magyar Bálint, Szigliget és Fonyód kapitánya, Veszprém török kézre kerülése után a Palotához tartozó jószágokat elfoglalta, s meghagyta a szegénységnek, hogy „ezután hozzá halgassanak”. Lásd: Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 246. l. — Ez a forma — *Makkai László* megállapítása szerint — magán viselte a török birtokrendszer, a szpáhi birtoklás jegyeit (Pestmegye története 1848-ig. Klny. a Pest megye műemlékei c. kötetből. Bp. 1958. 100. l. — Ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után. Szekszárd, 1969. 56—57. l.)

¹⁶⁶ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 270. l. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Fonyód, 1562. jan. 1.

¹⁶⁷ Az egész beosztásra világot vet a Liber Sancti Joannis. Közölte: Kandra Kabos: Az egri főegyház Szent János könyve. Eger, 1886. 542. s. köv. 1. A várjövedelem jelentős részét képezte a tizedbor. Forgách Ferenc szerint az egri püspökségnek a számtalan bortizedekből véghetetlen mennyiségű bora volt, még az 1548-as rendezetlen viszonyok között is a vár borjövedeleme 14538 kőből tett ki. Vö. Gyárfás, Dobó István Egerben. Bp. 1879. 29. l.

¹⁶⁸ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 165—166. l.

¹⁶⁹ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 124. l.

¹⁷⁰ *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 193—223. l.

¹⁷¹ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 137. l. A Habsburg király — Szekfű szerint — „az országból kiszállított jövedelmek fejében olyan összegekkel táplálta folyton a szükségét szenvedő védelmi vonalat, amely összegeket egyedül ő, Közép-Európa széles területeinek ura, tudott megszerezni”.

¹⁷² Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 137—161. l.

¹⁷³ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 138—146. l.

¹⁷⁴ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 148—152. l.

¹⁷⁵ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 74. l. — Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 146. l.

¹⁷⁶ Sta. Ungarn, 1543. Fasc. 53. Responsio Praelatorum, Baronum ac Nobilium aliorumque Ordinum et Statuum Regni Hungariae in Conventu Novozoliensi. 1543. nov. 19.

¹⁷⁷ Sta. Ungarn, 1532. Fasc. 21. Bakics Pál Ferdinándhoz. Nagyszombat, 1532. dec. 17. — *Wien, Hofkammerarchiv*, Hoffinanz Ungarn, 2. 1529. A nyitrai püspök a királyhoz a drégelyi őrség fizetetlenségéről. 1549. nov. 16. — Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1552. júl. 5. „... Promeruant profecto

isti quoque pro tot fidelibus ipsorum servitiis, tot sanguinum effusionibus, tantis denique membrorum dilaniationibus et personarum captivitatibus, nedum deservitorum servitorum stipendium, verum et uberiorem quoque remunerationem...” — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 20. „... Credo vix unam horam praeterire, qua non Capitanei solutionem a me petunt... Licet ipsemet sciam, quam magna ipsi premuntur paupertate...”

¹⁷⁸ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 211. l.

¹⁷⁹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 260—261. l. Magyar Bálint Nádasy Tamáshoz. Kanizsa, 1555. dec. 17.

¹⁸⁰ Lipták Gábor—Zákonvi Ferenc: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprém, 1957. 27—28. l. — Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 472. l. A kiskomáromi vitézek a királyhoz felválasztott Boday Mátyáshoz írták Bécsbe 1576. dec. 18-án: „... Immár annyira jutottunk, hogy sem magunk, sem lovunk nem ehetik eleget még az szálmába is...”

¹⁸¹ Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. Előszó, VI. l. A várak helyőrségei nem egy esetben teljesen önállátásra rendezkedtek be; rablásra, rabszedésre, mivel látták, hogy az udvari haditanácstól várnivalójuk nincs. Egyenlőképpen rabolták a török és a királyi területeket. 1557. március 28-án Mezőlaki Ferenc, a zalavári apátság commendátora a kiskomáromi hajdúkra panaszkodott, hogy „menynyi egyházakat feltörének és mennyi sok gonoszságot cselekedének”.

¹⁸² Takáts, A magyar vár. Századok, 1907. 837. l. — A kanizsai őrség garázdálkodásaira: Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolat, 1569. „... miserrimis colonis indicibilia genera violentiarum, domorum invasiones, rapinas, ablationesque quaruncunq̄ue rerum mobiliium hac tenus impune fecisse...”

¹⁸³ Takáts, Szegény magyarok. Genius kiadás, Bp. é. n. 9. l.

¹⁸⁴ Takáts, Bajvívó magyarok. Genius kiadás, Bp. é. n. 9—11. l.

¹⁸⁵ Takáts, Szegény magyarok. Genius kiadás, Bp. é. n. 12. l. — Benda Kálmán (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp. 1961. 37. l.

¹⁸⁶ Acsády, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 267. l. Acsády ebben a munkájában (85. l.) azt írja, hogy „itt nyert kifejezést a nemzet összes osztályainak solidaritása és összetartozandósága ama közös veszély elleni védelemben, amely mindnyájukat fenyegette”.

¹⁸⁷ Takáts, A török—magyar bajviadók. Bp. 1913. 8. l. — Szegő, Végváraink szervezete 47. l. „Magyarország minden osztályát — írja Szegő — először a végbeli rendszer egyesítette”.

¹⁸⁸ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 222. l.

¹⁸⁹ Vö. Molnár Erik: A nemzeti kérdéshez. Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. 401. l.

¹⁹⁰ Szegő, Végváraink szervezete 4. l. — Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 224. l.

¹⁹¹ Pach Zsigmond Pál: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. Századok, 1962. 393—399. l. — Molnár Erik, Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. 412. l. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában. — Spáczay Hedvig: Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszervezéséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. 701. l.

¹⁹² Vö. Nagy, Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 471. l.

¹⁹³ Illésházy István 1605. szept. 25-i levele Bocskai Istvánhoz. Történelmi Tár, 1878. 22. l. Id. Nagy, Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 11. l. — A katona-rétegek osztályszemléletét a XVI. században csak kevés és elszórt adat alapján ábrázolhatjuk. Lásd: N. Kiss István: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz. 66—68. l. Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század).

¹⁹⁴ Molnár Erik: A nemzeti kérdés. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 21. l. — Sta. Turcica 5. 1540—44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. Krakko, 1542. okt. 14. „Nos... pro vera fide, pro ipsa vita et sanguine, pro liberis, uxore, parentibus, atque omnibus denique fortunis nostris, ne vel hostili gladio ut omnes sine protectione pereamus, vel in foedam et crudelem servitutem rapiamur...” — Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1879. 310. l. Ferdinánd Fráter Györgyhoz. Prága, 1543. jún. 7. „... quin potius arma capiant, pro patria, pro uxoris, pro liberis, pro aris, denique ac aris pugnanturi...” — Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 62. ad. Jäner (Martinuzzi). Articuli super caede

Fratris Georgii. „...metuentes rerum suarum depraedationem, uxorem, liberumque abductionem...”

- ¹⁹⁵ Vö. Molnár Erik, Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. 414. l.
- ¹⁹⁶ R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526—1711). Andics Erzsébet (bev.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964. 33. l.
- ¹⁹⁷ Vö. Elekes Lajos: Haza és jobbágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Új Írás, 1963. 5. sz. 615—620. l.
- ¹⁹⁸ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 158. l. — A zsoldos hadsereg felállítására úgy történt, hogy a bécsi udvari haditanács bizott meg egy hadvezért a hadsereg toborzásával, s ennek fedezésére bizonyos összeget bocsátott rendelkezésére. Ez utóbbi pedig kötelezettséget vállalt a meghatározott számú zsoldos sereg kiállítására. A toborzásnak ez a rendszere nem kevés visszaélésnek vált talajává. A századokban gyakran lényegesen kevesebb katona volt, mint amennyit hivatalosan felüntettek. A létszámban szereplő, de a valóságban nem létező katonáknak a zsoldját pedig a parancsnokok vágták zsebre.
- ¹⁹⁹ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 220. l.
- ²⁰⁰ Molnár Erik: Az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 65. l.
- ²⁰¹ Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp. 1962. 241. l. — O. L. Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones, Másolati könyv, 1552. Miksa főherceg: fol. 78. „...Cum igitur dictus Comes Themesiensis se antea omni tempore in servitiis Maiestatis Suae fidelem praestiterit et etiam nunc, non solum pro conservatione Patriae, sed ad defendendam quoque Christianitatem omni studio et opere se tam strenue et fortiter erga copiosas Thurcarum in praesenti obsidione indesinanter gerat”.
- ²⁰² Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Második kiadás. Bp. 1886. 160. l. Eger, a bányavárosok kulcsának tartott végvár megmaradt — Salamon szerint — „Dobó erélye, az egriek vitézsége és az imádság által...”, mert vallásosságuk egyik elemét tette vitézségüknek”.
- ²⁰³ Szűcs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle, 1963. 11—14. l. — Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája. Történelmi Szemle, 1963. 15—18. l. — Tinódi Sebestyén: Kapitán György bajviadalja, 73—74. verssor.
- ²⁰⁴ Tinódi, Eger vár viadaljáról való ének, 910—912. verssor.
- ²⁰⁵ Mártonfalvay Imre deák Emlékirata. Magyar Történelmi Évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból. Bp. 1881. 147. l.
- ²⁰⁶ Brutus, Rerum Hungaricarum libri III. 436. l.
- ²⁰⁷ Tinódi, Eger vár viadaljáról való ének, 1283—1287. verssor.
- ²⁰⁸ Szegő, Végváraink szervezete 335. l.
- ²⁰⁹ Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. I—II. Bp. 1900—1902. 331., 333., 386. l. — Sörös Pongrác: Ghymesi Forgách Simon báró. Századok, 1899. 606—607., 699. l. — Szederkényi Nándor írja (Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 109—110. l.), hogy Varkocs Tamás várnagysága idejében (1542—1548) három, Luther tanait hirdető prédikátor tartózkodott az egri várban.
- ²¹⁰ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Genius kiadás, Bp. é. adás, 378—444., 408. l. — Az 1563: 32. tc. szerint főleg a végbeliek istápolják az „eretnek” prédikátorokat. Id. Szegő, Végváraink szervezete 335. l.
- ²¹¹ Révész Kálmán: A presbiterium legelső nyomai hazai ref. egyházunkban. Protestáns Szemle, 1892. Id. Makkai László: A magyar puritanusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 47. l.
- ²¹² Buchholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. V. 150. l. Id. Szederkényi, Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 52. l.
- ²¹³ Sta. Ungarn, 1545. Fasc. 54. Fráter György Ferdinándhoz. 1545. (Pontosabb keltezés nélkül.) „Hungaria... propugnaculum totius Reipublicae Christianae est appellata”. — Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 142. l. A végvárak területe a német nemzetnek és Európának védőbástyája: „Die nächste Vormauer der deutschen Nation”.
- ²¹⁴ Terbe L.: Egy európai szállóige életrajza. Egy. Phil. Közlöny, 1936. 301—348. l. — Győry János: A kereszténység védőbástyája. Pécs, 1933. — Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a 15—17. században). Bp. 1937. — Waczulik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937. 2. l.

²¹⁵ *Soiterus: De bello Pannonico*, 1538. Id. Waczulik, A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937. 62. l. „... Nam tutius longe est... bellum foris et procul a patria et in solo alieno gerere”.

²¹⁶ Tinódi, Kapitán György bajviadalja, 45—48. verssor.

²¹⁷ Balassi Bálint: Búcsút mond a hazának...

²¹⁸ *Takáts Sándor: Nürnberg város tanácsa és Magyarország. Századok*, 1902. 866., 867. l. 1. sz. jegyzet. — Szegő, Végváraink szervezete 321. l. — Waczulik, A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937.

²¹⁹ Margalits, Horvát történelmi repertórium. II. Bp. 1902. 617. l.

²²⁰ Vö. Spáczay, Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszervezéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1969. 4. sz. 700. l.

²²¹ *Takáts Sándor: Balassa Bálintról. Budapesti Hírlap*, 1910. okt. 28. — Takáts, Az igazi szegény legények. Szegény magyarok, Genius kiadás, Bp. é. n. 10. l.

²²² Az egri várban 1551-ben tanító iskolamesterre lásd: Szederkényi, Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 124. l.

²²³ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 224. l.

²²⁴ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 3—4. l. — *Sinkovics István: Európai műveltség a vágvárak mögött. Századok*, 1943. 168—173. l. — *Horváth István Károly: Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában. Tinódi — Emlékkönyv, Sárvár*, 1956. 43—59. l.

²²⁵ Komáromy, Magyar Bálint. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1912. 277. l. Magyar Bálint Csányi Ákoshoz. 1965. szept. 9. Magyar Bálint és Nádasdy Tamás nádor familiárisi kapcsolatára: Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 219. l.

²²⁶ Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 340. l. — *Soós—Szántó, Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952. 14—15. l.*

²²⁷ Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 10—14. l.

Imre Szántó:

DIE HERAUSBILDUNG DES GRENZBURGENSYSTEMS IN UNGARN

Die fortgesetzten Raubzüge und das Bestreben, immer neue Gebiete auszuplündern, gehörten zum Wesen des türkischen Staates. Ein Waffenstillstand oder ein Friedensschluss mit den Türken bedeutete noch keinen wirklichen Frieden. Dem Expansionstreben und den Überfällen der Türken ein Ende zu setzen, wurde zu einer dringlichen Aufgabe nicht nur für Ungarn, das kurz vor dem Zusammenbruch stand, sondern auch für die gefährdeten Nachbarländer.

Ferdinand I. konnte die Türken nicht einfach aus dem Land vertreiben, aber er musste versuchen, ihr Expansionsstreben zu hemmen. So entstand die wirtschaftliche und gesellschaftliche Organisation des Grenzbürgensystems. Sie konnte der Verteidigungskraft wenigstens ein Niveau sichern, das das Land vor der völligen Vernichtung bewahrte. Für Ungarn entstand dieses System nach Mohács zu spät, und zwar um etwa zwanzig Jahre. Deshalb konnten die Türken die Nordgrenze des von ihnen eroberten Gebietes mit einem Male von der Linie Syrmien—Untere Donau bis zur Linie Győr—Esztergom—Eger—Szolnok vorschieben.

Es ergab sich aus dem damaligen Niveau der Kriegskunst, dass die Burgen einen Angriff abwehren — beziehungsweise einem Angriff standhalten — konnten, der von einer mehrfachen Übermacht ausgeführt wurde. Einesteils waren die Methoden, die die Verteidiger anwenden konnten, wesentlich wirkungsvoller, als die die der Angreifer, anderenteils konnte man einen Angriff wegen der Nachschub- und hygienischen Probleme nicht länger als auf zwei bis drei Monate ausdehnen. Jede Woche, jeder Tag, den man die türkische Armee aufhalten konnte, rettete also bedeutende Gebiete vor der Zerstörung. Der ungarische Grenzschutz war darauf ausgerichtet, die Ausfälle der sich ständig in Ungarn aufhaltenden türkischen Burgbesatzungen abzuwehren.

Die Türkengriege führten zu einer bedeutenden Umgestaltung in der ungarischen Kriegsführung und ihren Kampfmethoden. Auch die Organisation der alten ungarischen Burgen veränderte sich völlig. Mit der Entwicklung der Artillerie wurden die kleinen Einzelburgen, wie man sie im Inneren des Landes fand, im allgemeinen unbrauchbar, sie veralteten. Sie waren zu klein, um eine grössere Besatzung — wor allem Reiterei — aufzunehmen und ihr Unterkunft zu bieten. Die Burgen waren aus den billigsten Rohstoffen — aus Holz und Lehm — errichtet worden, erbaut und instandgehalten wurden sie auch durch die Leibeigenen, und zwar durch deren kostenlose Arbeit (gratuitus labor). Zuerst verstärkte man die grösseren Burgen, später aber auch die kleineren Burgen, Schlösser, Kastelle und Herrnsitze, ebenso wie Türme und Kirchen, die nicht zu Burgen gehörten, sondern allein standen. Diese Periode bezeichnet man als die sogenannte Periode der improvisierten Befestigungen (1541—1556).

Die Errichtung neuer Bollwerke und breiter Schanzen, die für die Aufstellung von Geschützen geeignet waren, erforderten bedeutende Kosten und grosses technisches Können. Der Adel und die hohe Geistlichkeit liessen sich kaum auf derartige grossangelegte Bauvorhaben ein, sie versuchten, dem König den Schutz des Landes und den Unterhalt der Grenzburgen anzulasten. Die Stütze der mächtigen Befestigungslinie bildeten die Einzelburgen. Die neuen türkischen Angriffe auf dem Gebiet des Königreichs Ungarn führten — da man den Grenzschutz verbessern musste — zu einer Stärkung der Zentralmacht. Die ungarischen Grenzburgen setzten die Befestigungslinie aus der kroatischen und der slowenischen Grenze fort, in Transdanubien lagen sie vor allem am Balaton und im Vértes-Gebirge, von Győr an zogen sie sich am Rande des Flachlands nordwärts. Zu dem Verteidigungssystem gehörten nicht nur kleinere und grössere Burgen und Herrenhäuser, es handelte sich um ein vollständig ausgebautes System mit mehreren Reihen von Befestigungen hinterei-

ander. So konnte eine Burg der anderen im Kampf beistehen. Für die Bevölkerung der Umgebung bildete die Burg eine Zufluchtsstätte (refugium ac receptaculum). Die strategische Bedeutung der Grenzburgen für Österreich bestand im folgendem: die sollten bei den grösseren türkischen Kriegszügen die Angriffe auffangen oder wenigstens hemmen.

Während der Türkenkriege wurde das gesamte Militär umgestaltet. Das Bannerium-System hörte auf zu bestehen, die Adelsheere verloren ihre Bedeutung, das Hauptgewicht der Verteidigung verlagerte sich immer mehr auf das stehende Heer. Dass auch in Ungarn eine Veränderung zugunsten der Fusstruppen eintrat, entsprach der allgemeinen europäischen Entwicklung. Die Reiterei wurde von nun an eher für Patrouillenritte eingesetzt. Durch die Kriege vergrösserte sich die Zahl der Fusssoldaten und der freien Haiduken. Auch die Artillerie in den Burgen und die Wasserstreitkräfte nahmen an Bedeutung zu. Mit den Besonderheiten der Verteidigung von Festungen hing die raschere Verbreitung der Handfeuerwaffen zusammen. Die ständige Besatzung des Grenzschutzes konnte man im wesentlichen nur für örtliche, defensive Aufgaben einsetzen. Bei dem Kampf an der Grenzburgenlinie bevorzugten beide Seiten zwei besondere Kampfmethode: entweder laurerte man dem Feind im Hinterhalt auf, oder man führte Zweikämpfe durch. Die Zahl der ständigen Grenzwachen mag in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts etwa 15 000 bis 18 000 betragen haben. Die Zahl der hier stationierten Türken war bei weitem grösser.

Während der gesamten Zeit der Türkenherrschaft wurde Ungarn in erster Linie nicht von Leibeigenen, sondern von Berufssoldaten verteidigt. Die Besatzung der Grenzburgen setzte sich zum grössten Teil aus Männern zusammen, die die Türken ihres Heims und ihres Bodens beraubt hatten oder die dem Zwang der Leibeigenschaft entflohen waren. Die überwiegende Mehrheit bestand aus einstigen Leibeigenen. Dazu kamen ehemalige Hirten aus dem Balkan, die meist slawischer Herkunft waren. In ihrem täglichen Leben verbanden sich aufopferungsvolle Vaterlandsliebe und der Söldnergeist des Berufssoldaten.

Der Ausbau und die Instandhaltung des Grenzburgensystems erforderten riesige materielle Aufwendungen, deren Last zum grössten Teil Ungarn zu tragen hatte. Die Gelder, die für den Unterhalt der Befestigungen verwendet wurden, stammten vor allem aus den Einkünften der Burgprovinzen. Da die Besitzer der Burgen ihre Einkünfte aus den unterschiedlichsten Quellen bezogen und da diese eben wegen der ständigen Bedrohung durch die Türken recht unregelmässig einkamen, war der König gezwungen, nicht nur den Kirchenzehnten, sondern auch andere ständige Zuschüsse für den Unterhalt der Grenzburgen aufzuwenden. Die Lasten, die die türkischen Angriffe dem ungarischen Staat aufbürdeten, konnte er nicht allein tragen. Die bürgerliche Geschichtsschreibung behauptete, bei der Aufstellung des Grenzburgensystems hätten fremde Gelder und fremde Soldaten die entscheidende Rolle gespielt, was Ungarn mittelbar oder unmittelbar den Habsburgern zu verdanken gehabt hätte.

Tatsächlich wandten die Habsburger für den Kampf gegen die Türken finanzielle Mittel und Streitkräfte auf. Doch die Zentralisierung, wie sie im Habsburger Reich herrschte, konnte Ungarn nicht davor bewahren, dass es zum Kriegsschauplatz wurde. Und die Teile des Königreichs Ungarn, die noch nicht von den Türken besetzt waren, wurden von den Söldnern bevölkert. Die Habsburger schützten lediglich die Erblande und das Deutsche Reich vor den ständigen Einfällen der Türken. Ungarn musste den Feind aufhalten, es spielte die Rolle der „Schutzbastion“. Beim Kampf gegen die Türken brachte die Bevölkerung Ungarns die grössten Opfer, sie hatten die bedeutendsten finanziellen Verluste und die meisten Toten zu beklagen.

Der bürgerlichen Geschichtsschreibung zufolge traf sich in den Grenzburgen „die verstreute Bevölkerung eines durch die Kriege erschütterten Landes zu gemeinsamer Arbeit“. Die bürgerlichen Historiker überbetonten den zeitweiligen und beschränkten Zusammenschluss der feindlichen Klassen — Adel und Bauernschaft — gegen die Türken und beraubten ihn seines konkreten Klasseninhalts. Die Angehörigen der herrschenden Klasse verteidigten ihre Ausbeuterherrschaft, während die Bauern für die beschränkten Lebensmöglichkeiten kämpften, die ihnen die feudale Ausbeutung noch gelassen hatte und die sie nun durch die Türken bedroht sahen. Die Besatzung der Grenzburgen leistete den Türken heldenhaften Widerstand. Doch die ideologische Grundlage dieses Widerstands war nicht die gemeinsame Liebe zum feudalen Vaterland, sondern der christliche Glaube, den die Angehörigen der herr-

schenden Klasse mit der „Verteidigung des Vaterlandes“ gleichsetzten. Die Grenzburgen spielten eine wichtige Rolle in der Bewegung der Reformation.

Der Kampf gegen die Türken war die gemeinsame Sache all derer, die ihr Leben, ihre Entwicklung und Bildung durch die fremden Eroberer unmittelbar bedroht sahen. Im 16. und 17. Jahrhundert bildeten die ungarischen Burgen die äussersten Stützpunkte im Kampf gegen die Türken und gleichzeitig die Heimstätten für die Entwicklung der ungarischen Sprache. Zahlreiche Volkssagen und Dichtungen erinnern an diese Burgen, und den heldenhaften Widerstand ihrer Besatzungen, die — wie wir bereits betonten — zum allergrössten Teil aus ehemaligen Leibeigenen bestanden. Ihre Opferbereitschaft und ihr Ausharren — oft unter aussichtslosen Umständen — hinderten den Feind an der vollständigen Besetzung und Verwüstung des Landes und trugen in bedeutendem Masse dazu bei, dass die Heere der Türken langsam aufgerieben wurden. Der Kampf der Grenzburgen war ein gerechter Krieg: er entsprach den grundlegenden Interessen des Volkes.